

پروفسور دکتر سولماز روستموا توحیدی

ایمیل:

sru.tohidi@gmail.com

وابستگی:

دکترای تاریخ، پروفسور، آکادمی علوم
آذربایجان

مترجم به فارسی: مهندس رضا قلی پور

سفارت جمهوری آذربایجان در تهران:

جنبه‌های ناپیدای روابط ایران و آذربایجان در دیپلماسی آذربایجان (۱۹۱۸-۱۹۲۰)

چکیده:

در اواخر جنگ جهانی اول با پیروزی انقلاب بلشویکی در روسیه و خروج روسها از جنگ کل سیستم سیاسی روسیه بهم خورد و سه جمهوری گرجستان به مرکزیت تفلیس، ارمنستان به مرکزیت ایروان با اکثریت مسلمانان ترک آذربایجانی و جمهوری آذربایجان به پایتختی شهر باکو تشکیل شد. از سال ۱۹۱۸ با تاسیس جمهوری آذربایجان عده ای از دموکراتهای با تمایل راست افراطی (بخوانید شوونیزم) در مقابل تشکیل جمهوری آذربایجان موضع تندی گرفته و اطلاق آذربایجان به شمال رود ارس را جعلی اعلام نمودند. البته تمام روزنامه های ایران و حتی متفکرین ایرانی در مقابل اطلاق آذربایجان به جمهوری جدید واکنش منفی نداشتند مانند روزنامه رعد سید ضیال‌الدین طباطبایی که در فاصله ۱۲۹۸ شمسی تا فروردین ۱۲۹۹ در سمت هیئت فوق‌العاده به باکو سفر کرده و با حقایق چگونگی تاسیس این جمهوری از نزدیک آشنا شده بودند. عادل خان زیاده‌خونوف که خود از سلاله قاجاری و از نوادگان جوادخان سردار شهید گنجه بود، به عنوان اولین سفیر جمهوری آذربایجان نیز در نوشته هایش نیز از حسیات مثبت اهالی ایران در حین سفارتش در تهران به شکل بارزی یاد می کند. این مقاله به فراز و نشیب روابط تاریخی ایران و جمهوری آذربایجان و تلاشها برای مثبت نمودن روابط دو کشور می پردازد.

کلمات کلیدی: آذربایجان، ایران، روابط دیپلماتیک، سفارت، ۱۹۱۸-۱۹۲۰

استناد (آپا):

روستموا توحیدی، س. سفارت جمهوری آذربایجان در تهران: جنبه‌های ناپیدای روابط ایران و آذربایجان در دیپلماسی آذربایجان (۱۹۱۸-۱۹۲۰). ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۲، شماره ۰۶، زمستان ۱۴۰۳. ۸۶۹۰-۳۰۴۱

شاپا

Solmaz Rustamova-Tohidi

Email:

sru.tohidi@gmail.com

Affiliation:

PhD in History, Professor,
Academy of Sciences of
Azerbaijan

Embassy of the Republic of Azerbaijan in Tehran:

The Unseen Dimensions of Iran-Azerbaijan Relations in Azerbaijani Diplomacy (1918-1920)

Abstract:

In the late stages of World War I, with the victory of the Bolshevik Revolution in Russia and the withdrawal of the Russians from the war, the entire political system of Russia was disrupted. Three republics were established: Georgia with Tbilisi as its center, Armenia with Yerevan as its center, which had a majority of Azerbaijani Turkic Muslims, and Azerbaijan with Baku as its capital. Since 1918, with the establishment of the Azerbaijan Republic north of the Aras River, some Iranian press and a number of right-wing extremist democrats (read: chauvinists) took a strong stance against the formation of the Azerbaijan Republic and declared the use of the name Azerbaijan for the northern side of the Aras River as a fabrication. However, not all Iranian newspapers and even Iranian intellectuals reacted negatively to the designation of Azerbaijan for the new republic. For example, the newspaper "Ra'ad" of Seyyed Zia'eddin Tabatabai, which traveled to Baku between 1298 and Farvardin 1299 in an extraordinary delegation, became closely acquainted with the realities surrounding the establishment of this republic. Adil Khan Ziyadkhanov, who himself was from the Qajar lineage and a descendant of Javad Khan, the martyr commander of Ganja, also notably mentioned in his writings the positive sentiments of the Iranian people during his ambassadorship in Tehran. This article discusses the ups and downs of the historical relations between Iran and the Republic of Azerbaijan and efforts to improve the relations between the two countries.

Keywords: Azerbaijan, Iran, Diplomatic Relations, Embassy, 1918-1920

CITATION (APA):

Rustamova-Tohidi, S. Embassy of the Republic of Azerbaijan in Tehran: The Unseen Dimensions of Iran-Azerbaijan Relations in Azerbaijani Diplomacy (1918-1920). Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 02, number 06, winter 2025, ISSN: 3041-8690.

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
professor Solmaz
Rüstəmovə-Tohidi

E-poçt:

sru.tohidi@gmail.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan Elmlər
Akademiyası, Professor

Azərbaycan Respublikasının Tehran Səfirliyi:

İran-Azərbaycan Münasibətlərinin Görünməyən Tərəfləri Azərbaycan Diplomatiyasıda (1918-1920)

Xülasə:

Birinci Dünya Müharibəsinin sonunda Rusiyada Bolşevik İnqilabının qələbəsi və rus qoşunlarının çəkilməsi ilə Rusiyanın siyasi sistemi dağıldı. Üç respublika quruldu: Tiflis mərkəzli Gürcüstan, erməni əksəriyyətinə rəğmən türk azərbaycanlı müsəlman əhalisi olan İrəvan mərkəzli Ermənistan və Bakı mərkəzli Azərbaycan Respublikası. 1918-ci ildə Araz çayının şimalında Azərbaycan Respublikasının yaranması ilə İran mətbuatında – xüsusilə ifrat sağçı (şovinst) qruplar – "Azərbaycan" adının şimal regionu üçün istifadəsini "uydurma" adlandıraraq kəskin reaksiya verdi. Lakin bütün İran qəzetləri və ziyalıları yeni respublikanın adına mənfi yanaşmadı. Məsələn, 1919-1920-ci illərdə xüsusi nümayəndə heyəti ilə Bakıya gedib respublikanın qurulması reallıqlarını öz gözləri ilə görən Seyid Ziyaəddin Təbatəbəinin "Raad" qəzeti tarazlıq nümayiş etdirdi. Qacar sülaləsindən olan və şəhid Gəncə komandiri Cavad xanın nəslindən gələn Adil xan Ziyadxanov Azərbaycanın İrandakı ilk səfiri kimi çalışdı. Yazılarında Tehrandakı diplomatik missiyanı zamanı İran xalqının müsbət hissələrini vurğulayır. Bu məqalə İran-Azərbaycan münasibətlərinin tarixi dalğalanmalarını və münasibətləri müsbət istiqamətdə inkişaf etdirmək cəhdlərini təhlil edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, İran, diplomatik əlaqələr, 1918-1920

CITATION (APA):

Rüstəmovə-Tohidi, S. Azərbaycan Respublikasının Tehran Səfirliyi: İran-Azərbaycan Münasibətlərinin Görünməyən Tərəfləri Azərbaycan Diplomatiyasında (1918-1920). Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 02, nömrə 06, qış 2025, ISSN: 3041-8690.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Tahran Büyükelçiliği:

İran-Azerbaycan İlişkilerinin Görünmeyen Boyutları Azerbaycan Diplomasinde (1918-1920)

Tarih Doktoru Profesör
Solmaz Rüstemova-Tohidi

E-posta:

sru.tohidi@gmail.com

Üyelik:

Azerbaycan Bilimler
Akademisi, Profesör

Özet:

I. Dünya Savaşı'nın sonunda Rusya'da Bolşevik Devrimi'nin zaferi ve Rus birliklerinin çekilmesiyle Rusya'nın siyasi sistemi çöktü. Üç cumhuriyet kuruldu: Tiflis merkezli Gürcistan, Ermeni çoğunluğa rağmen Türk Azerbaycanlı Müslüman nüfusa sahip Erivan merkezli Ermenistan ve Bakü merkezli Azerbaycan Cumhuriyeti. 1918'de Aras Nehri'nin kuzeyinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla İran basınında – özellikle aşırı sağcı (şovenist) eğilimli gruplar – "Azerbaycan" adının kuzey bölgesi için kullanılmasını "uydurma" olarak nitelendirerek sert tepki gösterdi. Ancak tüm İran gazeteleri ve entelektüelleri yeni cumhuriyetin adına olumsuz yaklaşmadı. Örneğin, 1919-1920 arasında özel bir delegasyonla Bakü'ye giderek cumhuriyetin kuruluş gerçeklerini gören Seyyid Ziyaeddin Tabatabai'nin Raad gazetesi dengeli bir tutum sergiledi. Qajar hanedanının torunu ve şehit Gence komutanı Cevad Han'ın soyundan gelen Adil Han Ziyadhanov, Azerbaycan'ın İran'daki ilk büyükelçisi olarak görev yaptı. Yazılarında, Tahran'daki diplomatik misyonu sırasında İran halkının olumlu duygularını vurgular. Bu makale, İran-Azerbaycan ilişkilerinin tarihsel iniş çıkışlarını ve ilişkileri olumlu yönde geliştirme çabalarını incelemektedir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, İran, Diplomatik ilişkiler, 1918-1920

CITATION (APA):

Rüstemova-Tohidi, S. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Tahran Büyükelçiliği: İran-Azerbaycan İlişkilerinin Görünmeyen Boyutları Azerbaycan Diplomasinde (1918-1920). Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 02, sayı 06, kış 2025, ISSN: 3041-8690.

جمهوری خلق آذربایجان از بدو تأسیس، سیاست خارجی هدفمندی را در راستای ایجاد روابط دوستانه متقابل با کشورهای همسایه و به رسمیت شناختن استقلال خود توسط آن کشورها دنبال کرده است. در این میان، بنابر دلایل تاریخی دیرینه و مشترک، به روابط با ایران همسایه، اهمیت ویژه‌ای داده شده است. پس از تقسیم سرزمین‌های شمالی و جنوبی در امتداد رودخانه آراز (ارس)، ارتباطات با هم‌وطنان هم اصل و ریشه ساکن ایران چه در دوران امپراتوری روسیه و چه پس از سقوط نظام پادشاهی، همچنان برقرار بوده. در باکو و دیگر مناطق جمهوری آذربایجان نیز صدها هزار نفر از اتباع ایرانی که در حقیقت اصالتاً از آذربایجان ایران بودند، زندگی و کار کرده‌اند و اجتماعات ایرانی خود را ایجاد نموده‌اند.

با این حال، در اوایل سال ۱۹۱۷، زمانی که شرایط واقعی برای تأسیس دولت در آذربایجان شمال رود آراز (ارس) فراهم شد، سیاستمداران ملی‌گرای آذربایجانی که شعار "خودمختاری آذربایجان" را پیش می‌بردند، با فشارها و اعتراضات شدیدی از سوی ایران (کشوری که با این منطقه از نظر جغرافیایی، دینی و خویشاوندی، ارتباط عمیقی دارد) مواجه می‌شوند. در رویکردی متفاوت با نیروهای روسی، بلشویکی و ارمنی که با درخواست "خودمختاری" مخالفت می‌کنند، اما طرف ایرانی از پذیرش استفاده از نام "آذربایجان" در عبارت "خودمختاری آذربایجان" برای این منطقه خودداری می‌کند.

دولت ایران ابتدا از طریق مطبوعات پر تیراژ و سپس به وسیله ساختارهای رسمی خود، به شدیدترین شکل ممکن اعتراض خود را به اطلاق نام جغرافیایی یکی از استان‌های خود برای نام‌گذاری یک دولت جدید مسلمان-ترک که در قفقاز ایجاد خواهد شد، اعلام می‌کند. از سال ۱۹۱۷، مطبوعات تهران کمپینی گسترده و گاه توهین‌آمیز علیه کسانی که آنان را مقصر مطرح نمودن و پیش بردن این مطالبه می‌دانستند، یعنی حزب مساوات و رهبر آن محمدامین رسول‌زاده، آغاز می‌کنند، کمپینی که به مدت دو سال ادامه می‌یابد. در این سو نیز رسول‌زاده به‌تنهایی و با استدلال‌های منطقی در روزنامه‌های آچیق سؤز و آذربایجان، به ادعاهای تاریخی و سیاسی برای به کار بردن نام آذربایجان در این عبارت پاسخ می‌دهد و از حق تاریخی، ملی و سیاسی دولت جدید برای استفاده از نام "آذربایجان" دفاع می‌کند.

در اینجا لازم به ذکر است که در ۲۸ می ۱۹۱۸ یعنی زمان اعلام جمهوریت برای آذربایجان، به طور کلی موضوع عنوان و نام کشور مورد بحث یا اختلاف نظر نبود. در راستا یک واقعه حائز اهمیت از نظر تاریخی و سیاسی وجود دارد، چرا که موضوع انتخاب نام "آذربایجان" برای این کشور، از اواخر قرن نوزدهم توسط نسل طلایی روشنفکران ملی‌گرای آذربایجان و به واسطه مطبوعات و ادبیات، وارد ساختارهای دولتی و فرمانداری‌های روس شده بود، و اینک با طی یک پروسه ۳۰ ساله به عنوان نام یک دولت ظاهر می‌شد.

اعلام خبر تأسیس جمهوری آذربایجان در شمال رود آراز (ارس)، که شامل استان ها و فرمانداری های شرقی قفقاز جنوبی مانند باکو، گنجه و ایروان می شد، بلافاصله از طریق تلگراف به بیشتر مراکز سیاسی جهان اطلاع داده می شود. رئیس شورای وزیران، فتحعلی خان خویسکی، این موضوع را به مانند پایتخت های دیگر، به طور رسمی به تهران نیز اطلاع می دهد.

با این وجود، حتی پس از واقعیت و عینیت یافتن این موضوع، لیکن دولت ایران همچنان با نام گذاری "آذربایجان" برای این جمهوری که استقلال خود را اعلام نموده، کنار نمی آید.

در تابستان ۱۹۱۸، زمانی که قرار بود کنفرانسی بین المللی در استانبول برای به رسمیت شناختن دولت های جدید برگزار شود، هیئت دیپلماتیکی به سرپرستی رسول زاده، از بدو ورود به استانبول فعالیت خود را در این شهر آغاز می کند. این هیئت در نخستین اقدام خود، متن کامل اعلامیه استقلال و اسناد دیگر در خصوص جمهوری خلق آذربایجان را به تمام نمایندگی های خارجی در استانبول تقدیم می نماید. اگرچه اکثر این کشورها نظر واحدی درباره استقلال آذربایجان نداشتند، لیکن این تنها کنسولگری ایران در استانبول است که اسناد ارسالی را قبل از مطالعه باز می گرداند و اعلام می کند که: "ما دولت مستقلی به نام آذربایجان را نمی شناسیم".

کنسول ایران، میرزا محمودخان دولو قاجار، با این اقدام خود، محمد امین رسول زاده را چنان خشمگین می کند که او از هرگونه ملاقات بعدی با وی خودداری می نماید و حتی در مراسم های دیپلماتیک، در صورت روبرو شدن تصادفی با وی، از مواجهه خودداری می کند.

در اواخر سپتامبر ۱۹۱۸، هیئت دیپلماتیک دوم آذربایجان به ریاست علی مردان بیگ توپچوباشوف به استانبول می رسد. این هیئت نیز در ملاقات های خود با دیپلمات های ایرانی در استانبول، علیرغم رفتار محترمانه و مذاکرات طولانی، لیکن با همان اعتراض قاطع و شدید نسبت به نام "آذربایجان" روبرو می شود. در اوایل سال ۱۹۱۹، زمانی که مشخص شد مسائل مربوط به نتایج جنگ جهانی اول و از جمله سرنوشت دولت های به وجود آمده جدید، دیگر نه در استانبول بلکه در کنفرانس صلح پاریس تصمیم گیری و حل خواهند شد، توپچوباشوف در استانبول با علی قلی خان انصاری، وزیر امور خارجه ایران و مشاور الممالک علی قلی خان انصاری رئیس هیئت ایرانی در کنفرانس صلح پاریس، سه جلسه برگزار می نماید که هر سه جلسه با نتیجه ای ناامیدکننده به پایان می رسد. علی قلی خان که احترام زیادی برای شخص توپچوباشوف قائل بود، حتی پیش از عزیمت به پاریس، وقتی شنید او بیمار است، برای خداحافظی به دیدارش می رود. اما حتی در این دیدار نیز پیشنهاد خود را مبنی بر اینکه بهترین راه برای جمهوری آذربایجان، حفظ خودمختاری در قالب پیوستن به ایران است، اعلام می کند. در نهایت و در بهترین حالت، پیشنهاد برای فکر کردن به گزینه "کنفدراسیون" را تکرار می کند.

دولت ایران با اصرار به موضعی به غایت سختگیرانه علیه جمهوری آذربایجان، گام های انعطاف ناپذیری در سطح مجامع بین المللی بر می دارد و در کنفرانس صلح پاریس، از مسئله نام این جمهوری گرفته تا ادعای تاریخی بر سرزمین های آن، مطالبی را مطرح می نماید. این مسئله به مانعی بر سر راه به رسمیت شناختن جمهوری آذربایجان تبدیل می شود. حتی نمایندگان کشورهای غربی نیز در مکاتبات خود به مسئله استفاده از نام یکی از استان های ایران برای این جمهوری جدید اشاره و دقت خود را معطوف به این موضوع می کنند.

حکومت آذربایجان بدون معطلی و برای تغییر در وضعیت نامطلوب به وجود آمده در روابطش با ایران و برقراری روابط دیپلماتیک با این کشور، تصمیم می گیرد هیئت دیپلماتیکی به ریاست اسماعیل خان به ایران بفرستد. انتخاب اسماعیل خان به ریاست چنین هیئت مهمی برای فرستادن به سرزمینی که تحت حاکمیت سلسله پادشاهی قاجار است، مطمئناً تصادفی نبوده است. این شخصیت شناخته شده اجتماعی و سیاسی در دولت و نماینده حرکات و جنبش های آذربایجان برای استقلال ملی، خود نیز عضو خانواده منصوب به نسل قاجار بود. او مستقیماً از وارثین جوادخان، آخرین خان گنجه محسوب می شد. مادرش شاهزاده ایرانی و دختر بهمن میرزای قاجار بود.

وجود نماینده دیگری از نسل قاجار در ترکیب این هیئت، یعنی شاهزاده سرلشکر امان اله میرزا نیز بطور آشکار، بیانگر وجود نسبت ها و روابط خویشاوندی بین طرفین، برای حکومت ایران است.

در ۲۰ مارس ۱۹۱۹ و در دستوری با امضای فتحعلی خان خویسکی، رئیس دولت آذربایجان، صلاحیت و اختیارات لازم به این هیئت داده می شود تا برای اعلان رسمی تاسیس جمهوری آذربایجان مستقل که در ۲۸ می ۱۹۱۸ تأسیس شده بود، به حکومت پادشاهی همسایه (ایران) و ایجاد مناسبات و روابط دوستانه و برادرانه بین آذربایجان و ایران، در قالب اولین مذاکرات با نام و عنوان حکومت آذربایجان، اقدام نماید.

در آوریل ۱۹۱۹ هیئت دیپلماتیک فوق العاده آذربایجان به ریاست اسماعیل خان زیادخانوف به سمت تهران عزیمت می کند. محمدمامین رسول زاده نیز با هدف خنثی کردن مخالفت ها و ناراضی هایی که در ایران و در مورد نام "آذربایجان" ایجاد شده بود و مطبوعات ایران نیز به آتش این مخالفت ها دامن می زدند، و به منظور جلوگیری از تبدیل شدن این موضوع به یک مناقشه آشکار، اقدام به درج یک سرمقاله با عنوان "ایران و ما" در روزنامه آذربایجان می کند. او امیدوار بود که هیئت نمایندگی تحت ریاست اسماعیل خان زیادخانوف، با حسن نیت و به عنوان هیئتی به نمایندگی از ملت دوست و خویشاوند، از سوی ایران پذیرفته شود.

بدین ترتیب اولین گام ها در راستای برقراری ارتباطات دیپلماتیک برداشته می شود. به استناد مفاد مطبوعات وقت ایران مشخص می شود که هیئت همراه اسماعیل خان در تهران، حقیقتاً با احترام زیادی از سوی مقامات ایرانی مورد استقبال قرار گرفته و نسبت وی با سلسله قاجار نیز بطور ویژه مورد توجه قرار می گیرد.

حتی روزنامه ایران در مطلبی با تیتیر "این میهمان از ما است" خوشحالی خود را از آمدن نماینده ملت مسلمان قفقاز به ایران بیان می کند. عنوان "این میهمان از ما است"، یعنی از سلسله کسانی است که بیشتر از ۱۰۰ سال بر ایران حکومت کرده اند و در واقع نماینده دولت و ملت ایران و از طایفه جناب اسماعیل خان زیادخانلی است. اینان از محترم ترین و با اعتبارترین خان های گنجه محسوب می شوند که پیش از اشغال توسط حکومت روس، در گنجه حکمرانی کرده اند.

جالب توجه است که در این مطلب، عنوان "قفقاز" به منزله یک مکان جغرافیایی مجزاً معرفی شده و روابط سیاسی، دینی و همسایگی ملت مسلمان آن با ایران از قدیم الایام نیز، مورد تأکید قرار می گیرد.

حکومت ایران برای هیئت اسماعیل خان، یک اقامتگاه مستقل در باغ مقتدرالملک در تهران تعیین می کند و این هیئت از سوی تعدادی از مقامات عالی رتبه حکومتی و از جمله شاه ایران و نخست وزیر ایران (وثوق الدوله) مورد استقبال قرار می گیرند. این میهمان منسوب به نسل قاجار در باغ فخری باغیه در حاشیه شهر مورد پذیرایی احمدشاه جوان قرار می گیرد. احمدشاه در این دیدار، سؤالاتی در مورد مرزهای آذربایجان، ترکیب دولت، جناح های سیاسی پارلمان و هیئت نماینده آذربایجان در کنفرانس صلح ورسای (پاریس) از اسماعیل خان می پرسد.

البته طبیعی است که در خلال این دیدارها و جلسات، نام دولتی که اسماعیل خان به نمایندگی از طرف آن دولت به ایران آمده بود و حتی پیشنهاد تغییر آن نیز مطرح شده باشد. از روند گفتگوها مشخص می شود که اسماعیل خان زیادخانوف، تمایلی به مباحثه در این زمینه و ایجاد اختلاف با طرف ایرانی نداشته و تلاش کرده تا به انجام وظیفه اصلی تعیین شده برای مأموریت خود و برقراری روابط دیپلماتیک با کشور همسایه نائل شود.

در همان روزها علیرغم مطرح شدن سؤالات و انتقادات متعددی از سوی مطبوعات ایران در خصوص هدف و منظور از پذیرش هیئت دیپلماتیک اسماعیل خان به عنوان نمایندگان کشوری که خود را با نام یکی از استان های بزرگ و مهم شمالی ایران، یعنی "آذربایجان" می نامید، لیکن طرف ایرانی بدون توجه به اینکه این سؤالات و انتقادات برای مدت طولانی در مرکز توجه مطبوعات خواهد بود، و با آگاهی از شرایط واقعی و حقایق سیاسی موجود، به مذاکره با هیئت آذربایجان ادامه می دهد. در نهایت توافقی برای برقراری نمایندگی دائمی دیپلماتیک بین تهران و جمهوری آذربایجان و همچنین افتتاح کنسول گری ها در چند نقطه از ایران حاصل می شود. و علاوه بر آن، چندین پروژه توافقی در زمینه های پست و تلگراف، تجارت و دیگر حوزه ها نیز آماده می شود.

اسماعیل خان پیش از بازگشت به وطن، بار دیگر با نخست‌وزیر ایران (وثوق الدوله) دیدار می‌کند و مسئله ادعای هیئت ایرانی در کنفرانس صلح ورسای (پاریس) مبنی بر گسترش مرزهای ایران از طریق الحاق مناطق آذربایجان، ترکستان و سایر سرزمین‌ها را مطرح می‌سازد. نخست‌وزیر ایران پاسخ می‌دهد که "چنین ادعایی صحت نداشته و ایران چنین نظری ندارد"، همچنین تأکید می‌نماید که هیئت ایرانی در کنفرانس را مورد اعتراض قرار داده و دستور تکذیب این خبر نادرست را صادر کرده‌است. او همچنین اضافه می‌کند که به هیئت نمایندگی ایران در ورسای، تلگرافی در خصوص دفاع از حق حاکمیت جمهوری آذربایجان ارسال شده است.

در اینجا باید توجه کرد که واکنش منفی دولت‌های اروپایی در کنفرانس صلح پاریس به ادعاهای ارضی ایران نسبت به آذربایجان، در نرم‌تر شدن موضع دولت ایران نسبت به جمهوری آذربایجان مؤثر بوده است. کشورهای بزرگ اعلام می‌کنند که ایران، به دلیل بی‌طرفی در جنگ جهانی اول و حفظ موضع بی‌طرفی، حق هیچ‌گونه ادعای ارضی ندارد. همچنین ایران به‌طور کلی از شرکت در این کنفرانس کنار گذاشته می‌شود و بسیاری از درخواست‌ها و ادعاهای ارضی ایران نسبت به کشورهای همسایه، بدون بررسی رد می‌شوند.

از سوی دیگر، هیئت نمایندگی آذربایجان به ریاست علی مردان بیگ توپچوباشوف نیز در اسناد ارائه‌شده به کنفرانس صلح پاریس و همچنین مذاکرات با هیئت ایرانی بارها تأکید کرد که منظور از «آذربایجان» در این نامگذاری، تنها آذربایجان قفقاز است. همچنین، مراتب آرزوی دستیابی به آزادی سیاسی و فردی برای ساکنان آذربایجان ایران و رسیدن به توسعه و پیشرفت‌های بزرگ اجتماعی و سیاسی، تحت حمایت دولت قدرتمند و متمدن ایران ابراز می‌شود.

در سپتامبر ۱۹۱۹، با انتصاب فیروز میرزا به‌عنوان وزیر امور خارجه ایران و رئیس جدید هیئت ایرانی در کنفرانس صلح پاریس و تلاش‌های وی، روابط ایران و آذربایجان بهبود می‌یابد. با تلاش‌های دیپلمات‌های آذربایجانی، این روابط، توسعه یافته و به مرحله همکاری نزدیک می‌رسد. در اکتبر همان سال، کمیسیون مشترک ایران و آذربایجان در پاریس تشکیل می‌شود و پیش‌نویس توافق‌نامه‌ای درباره مبانی همکاری میان دو کشور تهیه می‌گردد. در اوایل دسامبر ۱۹۱۹، دولت ایران کمیته فوق‌العاده‌ای به ریاست سیاست‌مدار برجسته سید ضیاءالدین طباطبایی برای انجام این مذاکرات با دولت آذربایجان به قفقاز اعزام می‌کند.

باید به‌طور ویژه اشاره کرد که این اقدامات ناشی از بررسی منطقی و مشاهدات دقیق ایران از روند تشکیل دولت‌ها در منطقه قفقاز بود. دیپلمات‌های ایرانی با مشاهده فعالیت‌های مبتنی بر استقلال دولت‌های جدید و عملکرد آن‌ها در تنظیم قوانین و روابط بین‌المللی، به دولت ایران توصیه می‌کنند که به‌منظور حفظ منافع ملی، بدون هیچ‌گونه تأخیر، روابط خود را با دولت‌های قفقاز برقرار کند.

به رسمیت شناختن استقلال جمهوری آذربایجان به طور غیررسمی توسط دولت‌های برجسته جهان در ژانویه ۱۹۲۰ در کنفرانس صلح پاریس، نقطه عطفی تاریخی بود. تلاش‌های هر دو کشور ایران و آذربایجان برای ایجاد روابط دوستانه و اقتصادی با امضای معاهده دوستی و چندین توافق‌نامه دیگر در تاریخ ۲۰ مارس ۱۹۲۰ به ثمر می‌نشیند. این اسناد در ۱۵ آوریل ۱۹۲۰ توسط پارلمان آذربایجان تصویب و مبنایی برای روابط دوستانه و همکاری میان دو کشور می‌شود.

اندکی پیش از این رویداد، عضو دیگری از نسل قاجار از خانواده زیاده‌خواه اوغلو، برادر کوچک‌تر اسماعیل‌خان، یعنی عادل‌خان زیاده‌خواه، به‌عنوان نماینده دیپلماتیک جمهوری آذربایجان در ایران منصوب و در ژانویه ۱۹۲۰ همراه با هیئت خود وارد تهران می‌شود. در همین زمان و با پذیرش قرارداد ۲۰ مارس ۱۹۲۰ بین جمهوری آذربایجان و ایران که به منزله به رسمیت شناختن رسمی جمهوری آذربایجان از سوی ایران بود، افتتاح رسمی سفارت جمهوری آذربایجان نیز در ۲۱ مارس ۱۹۲۰، هم‌زمان با عید نوروز، با برگزاری مراسمی باشکوه در تهران انجام می‌شود. در این مراسم، مقامات ایرانی و مهمانان بسیاری حضور داشتند و پرچم سهرنگ آذربایجان به افتخار این مناسبت برافراشته شد.

۲۱ مارس ۱۹۲۰

اگر از زاویه تحولات بعدی به این تاریخ بنگریم، می‌توان این تاریخ برجسته را همچنین به‌عنوان نشان‌دهنده کوتاه بودن فعالیت این سفارت تلقی کرد، چرا که تنها یک ماه پس از این تاریخ، در ۲۷ آوریل ۱۹۲۰، جمهوری آذربایجان توسط ارتش بلشویک اشغال می‌شود و فعالیت سفارت پایان می‌یابد.

با این حال، سرنوشت سفارت جمهوری آذربایجان در ایران پس از این واقعه به داستانی جداگانه تبدیل می‌شود. این داستان تلخ و دردناک نه‌تنها نمادی از حفظ شخصیت و روحیه مقاومت، صداقت و شرافت ملی مردان جمهوری آذربایجان در برابر سخت‌ترین شرایط است، بلکه جلوه‌ای از عشق، وفاداری و تعهد آن‌ها به وطن، ملت و دولت مداری را به نمایش می‌گذارد. از سوی دیگر، فعالیت سفارت جمهوری آذربایجان در ایران و نقش آن در ایجاد حسن روابط و همکاری متقابل با حقوق برابر و سودمند میان دو کشور، نمی‌تواند تنها با مدت زمان کوتاه یک ماهه آن سنجیده شود. باید در نظر داشت که حتی در دوران امپراتوری روسیه، ایران کنسولگری‌هایی در بسیاری از شهرهای قفقاز جنوبی، از جمله باکو، داشت که این نمایندگی‌ها در دوره جمهوری نیز به فعالیت خود ادامه داده‌اند. با این حال تلاش‌های آذربایجان مستقل برای تأسیس نمایندگی رسمی خود در ایران نیز با چالش‌هایی روبه‌رو بود و بلافاصله از سوی دولت ایران پذیرفته نشد.

پس از فروپاشی امپراتوری روسیه، تلاش‌هایی از سوی آذربایجانی‌هایی که تبعه سابق شوروی و مقیم ایران بودند، برای تأسیس نمایندگی در تبریز صورت می‌گیرد، اما به سرعت توسط دولت مرکزی ایران متوقف می‌شود. جمهوری آذربایجان، با عبور از

این روابط پیچیده و متناقض با ایران، در نهایت موفق به دریافت موافقت برای تأسیس سفارت خود در این کشور می شود. نمایندگی دیپلماتیک جمهوری آذربایجان در ایران بر اساس تصمیم دولت آذربایجان در تاریخ ۱ اوت ۱۹۱۹ تأسیس و با توجه به این که وزیر امور خارجه جمهوری آذربایجان یعنی آقای توپچوباشوف در آن زمان در کشور نبود، عادل خان زیادخانوف، معاون وزیر امور خارجه، به عنوان رئیس این هیئت منصوب می شود.

عادل خان، فارغ التحصیل دانشکده حقوق دانشگاه مسکو، فردی با تحصیلات عالی و نگرشی وسیع و مدرن بود. او از روزهای نخست تأسیس جمهوری آذربایجان، به عنوان یک فعال سیاسی و اجتماعی، نقش مهمی در شکل دهی سیاست خارجی این کشور ایفا کرد و نظارت جدی بر روابط با کشورهای همسایه و نمایندگی های خارجی در منطقه، برای حفظ منافع آذربایجان داشت. او که از خانواده ای با فرهنگ، به عنوان یک حقوقدان خبره با آگاهی عمیق بر تاریخ و مدنیت شرق و غرب و وارث یک نسل بزرگ بود، ویژگی های ضروری دیپلماتیک مانند رفتار متین، توانایی مذاکره و آمادگی برای مصالحه در راستای اهداف بزرگ تر را نیز دارا بود.

یکی از دستاوردهای اولیه عادل خان، نوشتن کتابچه ای با عنوان "آذربایجان: تاریخ، ادبیات و سیاست" بود که به زبان های فرانسوی و ترکی آذربایجانی منتشر و در سطح بین المللی توزیع شد. این کتاب به عنوان ابزاری برای معرفی آذربایجان به جهان و رفع کمبود اطلاعات اولیه درباره این کشور طراحی شده بود.

در ابتدای مسیر ایجاد دیپلماسی برای آذربایجان و به منظور تعیین پایه های اصلی و اصول جهت گیری های آن و بهره مندی حداکثری از فرصت های غیرمنتظره ایجاد شده برای آذربایجانی ها و قرار گرفتن در برابر کشورهای پیشرفته جهان، ایجاد و تأسیس سفارتخانه در کشورهای مهم و چنین مأموریت های بزرگی، مستلزم بکارگیری نفراتی بود که بتوانند از عهده این وظایف بر آیند.

انتصاب عادل خان با داشتن تجربه مسئولیت بزرگی مانند معاونت وزارت خارجه، برای ریاست نمایندگی جمهوری آذربایجان در ایران، به خودی خود نشان دهنده سطح بالای اهمیت دولت آذربایجان برای تنظیم روابط خود با ایران است. تصادفی و بی دلیل نیست که با وجود این که عادل خان هنوز در سمت معاون وزیر امور خارجه فعالیت می کرد، در تاریخ ۱۶ اوت ۱۹۱۹ به نمایندگی از جمهوری آذربایجان، به استقبال شاه ایران می رود که با کشتی از انزلی به باکو می آمد. همچنین هنگامی که احمدشاه ۲۱ ساله که از مرزهای آذربایجان و گرجستان عبور کرده و با قطار اختصاصی که حکومت آذربایجان ترتیب داده بود، به باتومی سفر می کرد، بخاطر استقبال و مشایعت گرم و صمیمی او (دوبار در باکو و یک بار در باتومی) از طرف "دولت و ملت دوست و برادر ایران" از وی تشکر می کند.

شاه ایران در مراسم خداحافظی در باتومی و قبل از سوار شدن به کشتی انگلیسی، تأکید می کند که مهمان نوازی که در آذربایجان دیده است، تأثیر عمیقی بر دل او گذاشته و از عادل خان می خواهد تا قدردانی او را به حکومت آذربایجان، نخست وزیر و ملت آن منتقل کند.

این دیدار با شاه ایران تأثیر زیادی بر پذیرش هیئت عادل خان در ایران خواهد داشت. اما اهمیت اولین دیدار عادل خان با شاه ایران به همین جا ختم نمی شود. در حین سفر به باتومی مشخص می شود که او در قطار گفتگوی سیاسی طولانی با وزیر امور خارجه ایران (فیروز میرزای نصرت الدوله) در مورد "دو کشور خویشاوند و منافع نزدیک" داشته است. وزیر امور خارجه ایران در این گفتگو، نکات مهمی را که مانع برقراری روابط مطلوب با آذربایجان می شوند، بطور دقیق بیان کرده و از عادل خان می خواهد که این مسائل را به نخست وزیر جمهوری آذربایجان منتقل کند.

عادل خان زیاده خان در گزارشی که به وزیر امور خارجه آذربایجان، محمد یوسف جعفراف، در ارتباط با این سفر نوشته است، اعلام می کند که نظرات خود را درباره تمام مسائل مطرح شده از سوی فیروز میرزا وزیر امور خارجه ایران به طور مفصل برای او توضیح داده است. با این حال، او تأکید می کند که "به منظور تقویت منافع جمهوری آذربایجان و روابط برادرانه با کشور همسایه ایران، ضروری است که دولت ما به این مسائل مطرح شده توجه لازم را داشته باشد".

در پایان گزارش عادل خان به محمد یوسف جعفراف، او تنها به انتقال درخواست فیروز میرزا وزیر امور خارجه ایران بسنده نکرده و نظرات خود را نیز اضافه می کند. این موضوع در واقع نشان دهنده توافق او با مسائل مطرح شده از سوی طرف ایرانی است، که شامل موارد و دغدغه هایی از جمله فراخوانی اتباع ایرانی در آذربایجان به خدمت نظامی، نقض حقوق آن ها در زمینه های مختلف، تخلفات گسترده در حساب های تجاری با تاجران ایرانی، مسائل مربوط به پست و تلگراف، ترانزیت و تجارت و همچنین مقالات توهین آمیز در مطبوعات آذربایجان درباره ایران می شود. عادل خان به وضوح متوجه است که اگر این مسائل محلی حل نشود، می تواند مشکلاتی را در روابط بین المللی ایجاد کند. او همچنین به این نکته توجه دارد که فیروز میرزا وزیر امور خارجه ایران و همچنین رئیس هیئت نمایندگی ایران در کنفرانس صلح پاریس است.

از سوی دیگر، برادر بزرگ عادل خان، اسماعیل خان، در بهار سال ۱۹۱۹ در جریان مأموریت خود در تهران توافق نامه ای متشکل از ۱۴ ماده را به نتیجه می رساند که عمدتاً شامل مسائل تجاری، پست و تلگراف، گمرک، آب، راه آهن و ارتباطات جاده ای بوده است. اما این توافقات بعدها ادامه نمی یابد و طرف ایرانی در این رابطه، دولت آذربایجان را مورد سرزنش قرار می دهد. در واقع، دلیل اصلی ابراز نگرانی های تند طرف ایرانی این بود که تنظیم روابط اقتصادی روزمره و ضروری بین دو کشور باید به عنوان یک موضوع مهم و قابل درک تلقی می شد: "رهبران دولت آذربایجان به کنسول بادکوبه بارها اعلام کرده اند که از آنجایی که

دولت ایران ما را به طور رسمی به رسمیت نشناخته و هیچ قرارداد رسمی با ما امضا نکرده است، نمی توان در هیچ موضوعی از توافق و سازش صحبت کرد."

طرف ایرانی به رغم عدم تمایل به شناسایی رسمی استقلال جمهوری آذربایجان، ترجیح می دهد که روابط خود با این کشور را همچنان بر اساس توافقات متعددی که میان ایران و امپراتوری روسیه برقرار شده بود، ادامه دهد. در این شرایط، درخواست دولت آذربایجان در این زمینه منطقی و موجه بود و حتی به عنوان ابزاری برای اعمال فشار از طریق "قدرت نرم" می توانست ایران را به اتخاذ گام های عملی وادار کند. بدیهی است که طولانی شدن حل و فصل چنین مسائلی نه تنها به منافع قفقاز جنوبی، بلکه به منافع تجاری ایران در بازارهای قفقاز شمالی و روسیه نیز آسیب جدی وارد می کرد. گروه های بازرگان ایرانی که از این شرایط متضرر می شدند، نفوذ و فشار کافی برای تحت تأثیر قرار دادن دولت خود داشتند. از سوی دیگر، تجار باکوئی و به ویژه اعضای جامعه آذربایجانی در ایران نیز علاقه مند به ایجاد آژانس های تجاری و کنسولی آذربایجان در استان ها و شهرهای محل سکونت خود، از جمله اتاق بازرگانی رشت، بودند. آن ها این درخواست ها را در دیدار با سفیر آذربایجان، عادل خان زیادخان، مطرح کردند و خواستار حل سریع این مشکلات می شدند.

در این میان، ایران در راستای این موضوع مهم و ضروری برای دو کشور، نخستین گام را برمی دارد و "کمیسیون ویژه قفقاز" را به باکو اعزام می کند. این مأموریت باعث می شود که عادل خان زیادخان سفر خود به ایران را به تعویق بیندازد. هدف اصلی و مأموریت این کمیسیون ویژه ایرانی، "به رسمیت شناختن موقت استقلال آذربایجان" و تعیین اصول اساسی برای نزدیکی دو کشور بود که موفقیت آن برای هر دو طرف اهمیت فراوانی داشت. به همین منظور، نشست مشترکی میان دولت آذربایجان و نمایندگان دیپلماتیک ایران و آذربایجان، با عنوان کنفرانس ایران-آذربایجان، برگزار شد. این کنفرانس که به مدت قریب به یک ماه (از ۵ تا ۳۰ دسامبر ۱۹۱۹) ادامه یافت و در نهایت به تدوین اصول اساسی تعاملات سیاسی و اقتصادی بین ایران و آذربایجان منجر شد. بسیاری از پروژه های مطرح شده در این کنفرانس، ارتباط نزدیکی با نتیجه فعالیت های هیئت دیپلماتیک آذربایجان در تهران داشت.

از مفاد اسناد اطلاعاتی که از سوی وزارت امور خارجه جمهوری آذربایجان به رئیس هیئت نمایندگی شان در پاریس (علی مردان بیگ توپچوباشوف) ارسال شده مشخص می شود که عادل خان زیادخان، پیش از آغاز فعالیت رسمی در ایران، مسئولیت تهیه و اجرای برخی پروژه ها را بر عهده داشته است. او با اطمینان به موفقیت این پروژه ها، تمام توان خود را در این زمینه به کار می برد. البته اگر زمان و شرایط متغیر سیاسی، امکان تحقق این اهداف می داشت.

اما در ساعت ۴ بعد از ظهر ۴ ژانویه ۱۹۲۰، عادل خان زیادخان و کارکنان سفارت، سفر خود را از بندر متعلق به جمعیت "قفقاز - مرکوری" در باکو، با کشتی "تامارا" به مقصد انزلی آغاز کردند. آن ها با روحیه ای بالا، آمادگی برای رویارویی با زندگی جدید

و متمرکز بر اجرای مأموریت‌های پیش‌رو بودند. هیئت نمایندگی کمیسیون فوق‌العاده ایران در قفقاز به رهبری سید ضیاءالدین آقا طباطبایی، همچنین کنسول ارشد ایران در قفقاز – کنسول ایران در باکو و سایر دیپلمات‌های ایرانی نیز در سالن کشتی با عادل خان و معاونش، اکبر آقا دیدار و با ابراز احساسات گرم، بهترین آرزوهای خود را برای تقویت روابط برادرانه میان ملت آذربایجان‌های ایران و جمهوری آذربایجان ابراز می‌کنند. عادل خان نیز ضمن قدردانی از توجه نمایندگان ایرانی، تأکید می‌کند که اگر بتواند سهمی در این هدف مقدس ایفا کند، خود را بسیار خوشبخت خواهد دانست. همچنین معاون کنسول ایران در باکو، حبیب‌الله خان، نیز به‌عنوان نشانه‌ای از احترام، هیئت دیپلماتیک را تا انزلی همراهی می‌کند.

در ۵ ژانویه ۱۹۲۰، هیئت دیپلماتیک عادل خان زیاده‌خان به بندر انزلی ایران می‌رسد و در آنجا با استقبال گرم و صمیمی والی منطقه، مقامات محلی، نمایندگان برجسته جامعه و شهروندان آذربایجانی روبرو می‌شود. روز بعد، در مسیر حرکت به رشت، این هیئت در حومه شهر مورد استقبال مقامات محلی، نمایندگان مردم و آذربایجانی‌ها قرار می‌گیرد. پس از سخنرانی‌های خوشامدگویی و تشکر، نمایندگی آذربایجان با همراهی نیروهای سوار ژاندارمری و نیروهای نظامی به‌طور رسمی و باشکوه وارد شهر رشت می‌شود.

روزنامه "آذربایجان" در گزارشی درباره مراسم استقبال از هیئت در ایران تأکید می‌کند که "جامعه آذربایجانی‌های ساکن ایران به طور ویژه، احساس شادی و هیجان بالایی داشتند، زیرا در چهره رئیس آن هیئت، نخستین نماینده قانونی جمهوری آذربایجان را در ایران می‌دیدند .

در متن گزارش این روزنامه، منظور از "نخستین نماینده قانونی" آذربایجان در ایران، آذربایجانی‌هایی بودند که در زمان امپراتوری روسیه شهروند آن کشور به‌شمار می‌رفتند. با گذشت زمانی کوتاه، عادل خان به عنوان سفیر، تلاش‌های جدی و گسترده‌ای برای تشکیل "جامعه آذربایجانی" در ایران آغاز می‌کند.

طبق نوشته دیگری در روزنامه "آذربایجان"، زمان رسیدن هیئت عادل خان به تهران مصادف با زمان دریافت خبر به رسمیت شناخته شدن استقلال جمهوری آذربایجان بود و به همین دلیل برای اعضای هیئت اهمیت دوچندان داشته. این خبر همچنین در محافل سیاسی و مطبوعاتی ایران بازتاب مثبتی داشت: "این رویداد نه تنها برای جهان اسلام بلکه برای خود ایران نیز از اهمیت سیاسی بالایی برخوردار بود زیرا یک دولت حائل مسلمان میان ایران و روسیه شکل گرفته بود، موضوعی که روسیه سال‌ها مانع تحقق آن بود."

در مدت اقامت در رشت، عادل خان طی نامه‌ای به وزارت امور خارجه آذربایجان اطلاع داد که تنها بخشی از ۳۰۰۰ نسخه کتابچه "تاریخ، ادبیات و سیاست آذربایجان" نوشته و قبلاً در خارج از کشور منتشر کرده بود، را برای توزیع رایگان در ایران آورده است. او خواستار ارسال نسخه‌های باقی‌مانده به ایران و نیز حداقل ۲۰۰ نسخه از چاپ فرانسوی کتاب برای نمایندگی

آذربایجان در قسطنطنیه (استانبول) می شود. عادل خان تأکید کرد که بخش‌هایی از این کتاب در مطبوعات فرانسوی منتشر شده و آذربایجانی‌هایی که زبان فرانسه نمی‌دانند، تنها با کتاب‌های نوشته شده به زبان ترکی می‌تواند با وضعیت آذربایجان ارائه دهد.

در سپتامبر ۱۹۱۹، پیش از سفر هیئت به ایران، عادل خان در نامه‌ای دیگر از وزارت امور خارجه درخواست می‌کند که سفارتخانه را به نقشه‌های ایران و قفقاز و نیز آمار و اطلاعاتی درباره اقتصاد و جمعیت آذربایجان تجهیز کنند. اما ظاهراً به این درخواست توجهی نمی‌شود، زیرا در آغاز سال ۱۹۲۰ و پس از رسیدن به ایران، او از رشت بار دیگر درخواست مشابهی مطرح می‌کند. وی نام سه کاتوگراف در وزارتخانه را ذکر می‌کند و خواستار تهیه سه نقشه از جمهوری آذربایجان به زبان فرانسوی می‌شود که شامل نام‌های جغرافیایی، اطلاعات آماری و سایر جزئیات هستند که لازم است با کیفیت بالا و طراحی زیبا آماده شوند. عادل خان تأکید می‌کند که این نقشه‌ها باید به‌عنوان "زیباترین تزئین دفتر رئیس هیئت دیپلماتیک آذربایجان در ایران" قاب گرفته شوند و از وزارتخانه می‌خواهد که کاتوگراف‌ها را با جدیدترین و دقیق‌ترین اطلاعات کامل کنند تا این نقشه‌ها بتوانند به معرفی آذربایجان کمک شایانی کنند.

پس از احراز آمادگی لازم، عادل خان زیادخان و معاون او، اکبر آقا صادق اف، دیدارهای متقابل خود را با مقامات عالی‌رتبه ایران، از جمله نخست‌وزیر و وثوق‌الدوله، ولیعهد، و سایر اعضای دولت آغاز می‌کنند. همچنین جلساتی با نمایندگی‌های خارجی مستقر در ایران، از جمله انگلیس، آمریکا، فرانسه، ترکیه و ارمنستان (مجموعاً ۱۱ نمایندگی خارجی)، برگزار می‌شود. البته روابط با نمایندگی روسیه از قبل، بسیار دقیق و شایسته بود.

در یکی از دیدارهای رسمی که عادل خان زیادخان اعتبار نامه خود را به شاه ایران تقدیم می‌کند، احمدشاه پیشنهاد تأسیس نمایندگی‌های رسمی جمهوری آذربایجان در شهرهای تبریز، مشهد، رشت، اهر و خوی را با رضایت می‌پذیرد. اندکی بعد، دولت آذربایجان اسناد مربوط به این موضوع را تصویب و دیپلمات‌هایی را برای این نمایندگی‌ها منصوب می‌کند.

ایران برای ایجاد روابط اقتصادی با جمهوری آذربایجان اهداف بلند مدت و علاقه عمیقی داشت و دیپلمات‌های آذربایجانی به‌خوبی این موضوع را درک می‌کردند. کمپانی‌های انگلیسی در ایران تلاش داشتند تا با ایجاد خطوط راه‌آهن ترانزیتی ایرانی، اقیانوس هند را به دریای خزر متصل کنند، زیرا ارتباطات این منطقه با اروپا با مشکلات بزرگی مواجه بود. در این شرایط، برقراری روابط با آذربایجان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. احداث خطوط ریلی بین حوزه دریای خزر و هند فرصت‌های گسترده‌ای برای آذربایجان در شرق فراهم می‌کرد و برای ایران نیز نزدیک‌ترین مسیر به اروپا به شمار می‌رفت. مذاکرات نمایندگی ایران در باکو درباره ترانزیت و مبادلات کالایی با آذربایجان، نه‌تنها برای ایران و آذربایجان، بلکه برای تمام منطقه آسیای مرکزی اهمیت داشت. این امر به ایران امکان می‌داد تا ظرفیت‌های عظیم تولیدی طبیعی خود را توسعه دهد و به آذربایجان نیز فرصت نزدیکی

با کشوری هم‌فرهنگ و هم‌جوار، هم از نظر سیاسی و اقتصادی و هم از نظر فرهنگی، را می‌داد. بنابراین، چشم‌انداز روابط ایران و آذربایجان بسیار مطلوب به نظر می‌رسید.

با این حال، در کنار مزایای سیاسی، اقتصادی و فرهنگی این روابط، وضعیت داخلی جامعه ایران نیز برای دیپلمات‌های آذربایجانی بسیار روشن بود. عادل خان زیاده‌خان در گزارشی که در اوایل آوریل ۱۹۲۰ به وزیر امور خارجه آذربایجان، فتحعلی‌خان خویسکی، ارسال می‌کند، وضعیت ایران را این‌گونه توصیف می‌نماید: "ایران در حال فروپاشی است. فساد گسترده، رشوه‌خواری و خریدوفروش بی‌پرده پست‌های دولتی به حدی رسیده است که مردم بی‌رحمانه غارت می‌شوند؛ عدالت و دادگاهی وجود ندارد؛ هیچ اثر و نشانی از شکوه گذشته باقی نمانده و هیچ نشانه‌ای از فرهنگ و پیشرفت جدید دیده نمی‌شود. همه‌جا فقر و پلیدی است؛ در سراسر کشور تنها تعداد اندکی از وطن‌پرستان واقعی پیدا می‌شوند که حاضر به فروش منافع ملی خود نیستند. در همه‌جا چاپلوسی در پس پرده ظاهرسازی، ریا و چهره‌های به ظاهر معقول و پسندیده پنهان است، جیب‌ها پر شده و فساد و دسیسه‌ها حاکم است."

در همان سند، عادل خان همچنین به نگرش گروه‌های قومی مختلف ایران نسبت به جمهوری آذربایجان اشاره می‌کند: "نگرش فارس‌ها نسبت به جمهوری ما چندان دوستانه نیست، اما ترک‌های آذربایجان ایران کاملاً برادرانه و دوستانه برخورد می‌کنند. هدف آذربایجان ایران استقلال، خودمختاری و جدایی از فارسستان است."

پیگیری سفیر آذربایجان، عادل خان نسبت به تحولات سیاسی و جریان‌ات حاکم بر فضای سیاسی در آذربایجان ایران و اطلاع‌رسانی روزانه آن به دولت خود، بی‌دلیل نبود. مناطق شمالی ایران، که از نظر ایران "شمال خود" و از نظر جمهوری آذربایجان "جنوب خود" به شمار می‌رفتند، خیلی زود شاهد قیام نیروهای ملی-دموکراتیک به رهبری شیخ محمد خیابانی در تلاش برای خودمختاری بودند.

در یکی از نامه‌ها آمده است: «اخبار داغ و جالب توجهی از آذربایجان ایران به گوش می‌رسد.» در این نامه به نگرانی شدید دولت مرکزی ایران از تحولات آذربایجان اشاره شده و گفته می‌شود که نخست‌وزیر ایران، وثوق‌الدوله آذربایجان ایران را «زخم سیاه» در پیکره دولت می‌نامد و معتقد است هر چه سریع‌تر از این منطقه خلاص شوند، برای ایران آرامش بیشتری به همراه خواهد داشت.

عادل خان همچنین با ارائه اطلاعات دقیق درباره روابط بین دولت مرکزی و استان آذربایجان ایران و وقایع منطقه به دیدگاه‌های طرف دیگر این تحولات اشاره می‌کند: "آذربایجانی‌های ایران صریحاً می‌گویند که آذربایجان متعلق به آذربایجانی‌هاست و تا زمانی که مجبور به تأمین هزینه‌های حکام فاسدی باشیم که تنها هدفشان غارت دارایی‌های مردم بدبخت آذربایجان و ساخت کاخ‌ها و پارک‌ها در تهران است، این وضعیت ادامه خواهد داشت."

عادل خان زیادخان همچنین وجود شایعاتی درباره وجود عناصر بلشویکی در جنبش آذربایجان ایران را تأیید می کند، اما بیان می دارد که هنوز این موضوع روشن نیست. او پیش بینی می کند: "اگر در ایران جنبش بلشویکی آغاز شود، ممکن است ابعاد گسترده‌ای پیدا کند، زیرا جمعیت فقیر منبعی بسیار مناسب برای هرج و مرج بلشویکی است." و اظهار می دارد که: "در حال حاضر، ایران را می توان در معرض خطر بلشویسم خارجی و داخلی دانست."

با این حال، عادل خان در پیش بینی خطر بلشویسم برای کشور خود مرتکب اشتباه می شود. تنها دو هفته بعد، بلشویسم نه در قالب یک جنبش، بلکه در قامت نیروهای اشغالگر وارد وطن او می شود و تمام برنامه‌ها و آرزوهای رهبران برجسته دولت او را برای آینده آن نابود می کند.

در ۱۲ آوریل ۱۹۲۰، سفیر جمهوری آذربایجان گزارش‌هایی دریافت می کند که نگرانی‌های جدی در پی دارد. این گزارش‌ها از طریق تلگرام از نخجوان و مناطق مختلف ایران ارسال شده و به حملات مداوم نیروهای نظامی ارمنستان به نخجوان و اردوباد اشاره می کند. همچنین، تلگرام‌ها نشان می داد که ارامنه ایرانی نیز در این حملات نقش داشته‌اند و آتش‌بارهای ارمنی خسارات گسترده‌ای ایجاد کرده‌اند. اگرچه جمعیت محلی آذربایجانی با شجاعت از سرزمین‌های خود دفاع می کنند، اما به کمک فوری نیاز دارند. همچنین، اخبار، حاکی از گرسنگی پناهندگان بود. سفیر آذربایجان با گزارش این اطلاعات به دولت خود خواستار اقدامات فوری برای کمک به این جمعیت در شرایط بحرانی می شود.

هم‌زمان اشاره می شود، سفارتخانه اقداماتی پیشگیرانه لازم برای تأمین مواد غذایی و دیگر نیازهای ضروری پناهندگان در حال ورود به مرزهای ایران انجام داده و با دولت ایران توافقاتی در این زمینه به دست آمده است. همچنین، نمایندگی‌های انگلیس، آمریکا و فرانسه در تهران از حملات ارامنه به این مناطق و مشارکت ارامنه ایرانی نیز در این تجاوزات نظامی مطلع شده اند. در همان زمان، سفیر تأکید می کند که تهران به دلیل تحریک های انگلیس و ارامنه، تمایل دارد که بیش از ۶۰ هزار نفر از ساکنان محلی نخجوان و مناطق اطراف را به ایران کوچ دهد و بدین ترتیب نخجوان را تضعیف کرده و شرایطی مناسب برای تحقق برنامه‌های ارامنه فراهم کند. او وضعیت نخجوان را بحرانی دانسته و بازگشت سریع به وضعیت عادی را ضروری عنوان می کند. پناهندگانی که از مناطق نخجوان و ایروان به دلیل حملات نیروهای نظامی ارمنی به کشور همسایه یعنی ایران پناه برده بودند، طبیعتاً توسط سفارت جمهوری آذربایجان به عنوان اتباع آذربایجانی پذیرفته شدند و مشکلات آن‌ها با دولت ایران در همین چارچوب حل و فصل می شد. اما گروهی از جمعیت که در دوران امپراتوری روسیه در ایران سکونت گزیده و تابعیت "روسی" خود را حفظ کرده بودند، در شرایط جدید، خود را شهروند دولت آذربایجان می دانستند. عادل خان زیادخان، از زمان ورود به تهران، آن‌ها را به عنوان "جامعه آذربایجانی" پذیرفته و ارتباط نزدیکی با آن‌ها برقرار کرده بود.

از نامه‌هایی که عادل خان به باکو ارسال کرده، مشخص است که این آذربایجانی‌ها از همان روزهای ابتدایی ورود عادل خان به تهران، جشنی بزرگ به افتخار او برگزار می‌کنند. آن‌ها همچنین تمامی هزینه‌های مربوط به افتتاح سفارتخانه و جشن سه‌روزه نوروز، از جمله تهیه پرچم‌های سهرنگ جمهوری آذربایجان در اندازه‌های مختلف را بر عهده می‌گیرند. عادل خان این اقدامات را به‌عنوان نمودی از حس میهن‌پرستی این افراد ارزیابی کرده و اطلاعات آن را به دولت خود منتقل می‌کند.

مدتی پس از نوروز، در ۹ آوریل ۱۹۲۰، عادل خان نشستی با بیش از ۸۰ شهروند آذربایجانی در سفارت برگزار کرده و به مشکلات آن‌ها پرداخته است. او پیشنهادهایی عملی ارائه می‌دهد: "از آنجا که شهروندان ما تاکنون در اینجا هیچ سازمانی نداشته‌اند، نیازهای معنوی و مادی آن‌ها برآورده نشده است. سفارتخانه نیز به دلیل محدودیت مالی نمی‌تواند به بیوه‌ها و یتیمان کمک کند، مدارس ترکی دایر کند یا روزنامه ترکی چاپ کند." از این‌رو، او ایجاد یک انجمن خیریه برای انجام این امور را ضروری می‌داند و از شرکت‌کنندگان در نشست می‌خواهد که نمایندگانی برای این منظور انتخاب کنند. چنین هیئتی تشکیل و اعضای آن مشخص می‌شوند.

عادل خان معتقد بود این افراد که از سرزمین مادری خود دور افتاده بودند، با تأسیس سفارتخانه کم‌کم به دور "پرچم ملی" خود گرد می‌آیند. این موضوع برای دولت آذربایجان نیز اهمیت زیادی داشت. او با وجود محدودیت‌های مالی سفارت، اطمینان می‌دهد که در آینده با تأمین منابع مالی، نیازهای معنوی این شهروندان به‌خوبی برآورده خواهد شد. عادل خان همچنین کتاب خود با عنوان "آذربایجان: تاریخ، ادبیات و سیاست" را به‌طور رایگان میان اعضای جامعه توزیع می‌کند.

اهمیت زیادی که عادل خان زیاده‌دان به تشکیل جامعه آذربایجانی‌ها در ایران می‌داد، تنها به حمایت معنوی از هم‌وطنانش محدود نمی‌شد. در سندی تحت عنوان "وظایف نمایندگی دیپلماتیک جمهوری آذربایجان در ایران"، که خود عادل خان نیز در تدوین آن نقش داشت، بخشی جداگانه به مسائل مربوط به شهروندان آذربایجانی اختصاص یافته بود. این وظایف عبارت بودند از:

-دفاع از حقوق شهروندان آذربایجانی مقیم ایران،

-حمایت از مشارکت آنان در تجارت و صنعت به‌منظور احیاء و گسترش روابط تجاری میان ایران و آذربایجان،

-ارائه کمک‌های حقوقی و مالی به شهروندان آذربایجانی و حمایت از ابتکارات فرهنگی آن‌ها،

-ثبت شهروندان آذربایجانی و تأمین گذرنامه‌های ملی برای آنان،

-تنظیم امور و الزامات ورود شهروندان آذربایجانی و اتباع خارجی به آذربایجان (از جمله ویزا، مجوزها و غیره).

از اوایل قرن بیستم، جامعه بزرگی از ایرانیان در قفقاز جنوبی، از جمله در آذربایجان، در شهرهای باکو، تفلیس، ایروان، گنجه و لنکران شکل گرفته بود. این جامعه، مدارس، مساجد، بیمارستان‌ها و کتابخانه‌های خود را تأسیس کرده و تاجران ایرانی از طبقات

ثروتمند و متوسط نقش مهمی در زندگی اقتصادی این شهرها ایفا می کردند. حتی گروه‌هایی از این جوامع، سازمان‌های سیاسی ایجاد کرده بودند و همواره به دفاع از منافع دولت ایران می‌پرداختند. با توجه به این واقعیت، توجه سفارت آذربایجان به ایجاد جامعه‌ای از آذربایجانی‌ها در ایران (با رویکرد قفقاز و جمهوری دموکراتیک آذربایجان) یکی از اولویت‌های اصلی بود.

شایان ذکر است که وضعیت آذربایجانی‌هایی که پیش‌تر تابعیت روسی داشتند و پس از تشکیل جمهوری آذربایجان در ایران ساکن بودند، در جریان مأموریت دیپلماتیک اسماعیل خان زیادخانوف در تهران و توافق‌نامه ۱۴ ماده‌ای مشخص می‌شود. با این حال، این وضعیت با واکنش منفی نمایندگی امپراتوری روسیه در ایران روبرو می‌گردد. روزنامه "گولوس روسی" در مقاله‌ای با عنوان "نامه‌هایی از ایران: بی‌حقوقی اتباع روسی در ایران" خبر سفر زیادخانوف به تهران را با لحنی کنایه و تمسخرآمیز مطرح کرده و اعلام نمود که حقوق آذربایجانی‌ها به عنوان اتباع روسی، دیگر از سوی سفارتخانه و کنسولگری‌های روسیه حمایت نمی‌شود و بر این باور بود که این افراد از هر وسیله‌ای برای عدم رعایت این قوانین جدید، خودداری می‌کنند.

این ادعا نادرست بود. در شرایطی که جنگ داخلی میان نیروهای بلشویک و سفیدگرای روسیه ادامه داشت و خود روس‌ها در ایران در وضعیتی نامشخص و بی‌ثبات به سر می‌بردند، برای جمعیت آذربایجانی، شهروندی آذربایجان که نمایانگر وطن و دولت ملی بود و داشتن دولتی که حقوق آن‌ها را به‌طور قانونی تضمین کند، ارزشی حیاتی داشت.

عادل خان زیادخان در نامه‌های خود به موضوع "امکانات مالی سفارت" تأکید می‌کند. این موضوع نه تنها به حمایت از جامعه آذربایجانی مرتبط است، بلکه جنبه‌های قانونی و ادامه موجودیت خود سفارت را نیز دربر می‌گیرد. مشکلات مالی، به‌ویژه در آن شرایط تاریخی، به یک معضل جدی تبدیل می‌شود که نتایجی تأسف‌بار به دنبال دارد.

برای بررسی شرایط بحرانی و وضعیت نگران‌کننده سفارت آذربایجان در ایران طی مدت چهار ماه فعالیت خود، می‌توان به نامه‌هایی که عادل خان زیادخان در این دوره به وزارت امور خارجه جمهوری آذربایجان و پس از اشغال به علی مردان‌بیگ توپچوباشوف، رئیس نمایندگی آذربایجان در پاریس، ارسال کرده است، مراجعه نمود.

این مکاتبات نشان می‌دهد که هیئت دیپلماتیک آذربایجان از زمان ورود به تهران، با مشکل غیرمنتظره‌ای مواجه شده است. ارز تخصیص‌یافته از سوی دولت آذربایجان برای پرداخت تمام هزینه‌های سفارتخانه (چک‌های فرانک) در تهران پذیرفته نمی‌شود. سفارت، هزینه‌های اولیه خود را با استفاده از مقدار کمی از اوراق بهادار آذربایجان و تومان ایرانی تأمین می‌کند، اما تلاش‌های متعدد برای تبدیل چک‌های فرانک به تومان در بازار ارز ایران، بانک‌های دولتی و خصوصی، و حتی از طریق افراد، بی‌نتیجه است.

در این وضعیت، عادل خان زیادخان، معاون خود اکبر آقا صادق اف را برای تبدیل تمام ارز موجود یعنی ۳۰ هزار فرانک به تومان به باکو اعزام می‌کند. اکبر آقا صادق اف در ۲۴ فوریه ۱۹۲۰ تهران را ترک و در انزلی با حسابدار سفارت، احتیاج شکوروف، که

از باکو بازگشته و ۶۶ هزار فرانک دیگر به همراه داشت، ملاقات می کند و وضعیت را برای او توضیح می دهد و در نهایت، اکبر آقا صادق اف با دریافت آن ۶۶ هزار فرانک به باکو باز می گردد. با این حال، پس از رسیدن به باکو، اکبر آقا صادق اف هیچ ارتباطی با سفارتخانه در ایران برقرار نمی کند، هیچ گزارشی از فعالیت های خود در باکو به محل کارش نمی دهد، و مهم تر از همه، با وجود آگاهی از شرایط مالی بحرانی سفارت، هیچ مبلغی را حتی از طریق پیک دیپلماتیک سفارت به تهران ارسال نمی کند.

در ۱۲ آوریل ۱۹۲۰، عادل خان زیادخان در نامه ای به وزارت امور خارجه درخواست می کند که مأموریت اکبر آقا صادق اف خاتمه یابد و او همراه با پیک دیپلماتیک سفارت، غلامرضا بابایف، فوراً به تهران بازگردد. در این نامه، زیادخان اشاره می کند که "در کشوری بیگانه و به دلیل کمبود پول، سفارتخانه در شرایط سختی قرار دارد و کارکنان دچار افسردگی شده اند."

اکبر آقا صادق اف پس از آگاهی از این نامه دو ماه پس از رسیدن به باکو، در ۳۰ آوریل ۱۹۲۰ از طریق تلگراف اعلام می کند که باکو را ترک خواهد کرد و دو هفته بعد به تهران بازخواهد گشت. اما پس از وقوع کودتای ۲۷ آوریل در آذربایجان، او نه خود به تهران بازمی گردد و نه گزارشی و اطلاعاتی درباره وجوه سپرده شده به او، به سفارت منتقل می کند.

در اینجا، ابتدا این سؤال مطرح می شود: آیا اکبر آقا صادق اف در تمام این مدت واقعاً در باکو بوده و چه فعالیتی انجام داده است؟ بررسی ها نشان می دهد که او در این مدت مصاحبه ای با خبرنگار روزنامه "آذربایجان" انجام داده است. در شماره ۱۰ مارس ۱۹۲۰ این روزنامه، مقاله ای تفصیلی منتشر شد که در آن اکبر آقا صادق اف آینده ایران پس از فروپاشی امپراتوری و همچنین روابط دوستانه ایران با جمهوری آذربایجان را به طور مثبت ارزیابی می کند.

چند روز پیش از این مصاحبه، در ۶ مارس ۱۹۲۰، اکبر آقا صادق اف گزارشی جامع تحت عنوان "وضعیت سیاسی ایران" به وزارت امور خارجه ارائه داده است. این گزارش به تحلیل روابط ایران با کشورهای بزرگی همچون انگلیس و روسیه پس از جنگ جهانی اول، منافع و سیاست های انگلیس در ایران، قیام های ملی در مناطق مختلف از جمله جنبش میرزا کوچک خان در گیلان و حوادث رخ داده در کردستان ایران تحت رهبری اسماعیل سمیتکو می پردازد. همچنین، به طور مفصل به فرایندهای جاری و تحولات آذربایجان ایران اشاره کرده و این منطقه را به عنوان محلی با پتانسیل بالای تغییرات سیاسی معرفی می کند.

اکبر آقا صادق اف معتقد بود که "در ایران، حرکت های ضعیفی در میان آذربایجانی ها وجود دارد، که به دلیل تبلیغات فرستادگان ترکیه و بیداری حس ملی در آنها شکل گرفته است، آینده ای موفق دارد." او تأکید دارد که این حرکت، که برای ایجاد آذربایجان مستقل ایران تلاش می کند، هم دولت ایران و هم انگلیسی هایی که چشم به این منطقه دوخته اند را نگران کرده است. همچنین، شواهدی از تبلیغات جدایی طلبانه برای الحاق آذربایجان ایران به جمهوری آذربایجان را مورد اشاره قرار می دهد.

اکبر آقا صادق اف با اشاره به این که فرایندهای موجود در کشور، به احتمال زیاد به یک آتش بزرگ انقلابی تبدیل خواهد شد و در نهایت به این نتیجه می رسد که "جمهوری آذربایجان باید برای تحولات آینده ایران آماده باشد و از این رویدادها به نفع منافع خود استفاده کند."

مصاحبه اکبر آقا صادق اف با روزنامه "آذربایجان" و گزارش او درباره وضعیت سیاسی ایران نشان می دهد که او دیپلماتی باتجربه با دیدگاه های سیاسی وسیع و توانایی تحلیل دقیق بوده است. در این مرحله، بررسی بیوگرافی او ضروری به نظر می رسد. اکبر آقا حاجی خلیل اوغلو صادق اف، در ۳۰ دسامبر ۱۸۹۲ (۱۲ ژانویه ۱۸۹۳ به تقویم جدید) در شهر ایروان در یک خانواده مرفه متولد شده و تحصیلات خود را در دبیرستان پسرانه ایروان به پایان رسانده بود، نامش برای اولین بار در شماره ۳ ژوئیه ۱۹۱۲ روزنامه "اقبال" در مقاله ای با عنوان "نامه ای به اداره از ایروان" ذکر شده است. حضور او در جمع کسانی که از یک اقدام اجتماعی برای حمایت از مشکلات آذربایجانی های محروم از تحصیل آموزش به زبان مادری تلاش می کردند، نشان از علاقه این فارغ التحصیل جوان دبیرستانی به فرآیندهای اجتماعی و سیاسی است.

در همان سال، اکبر آقا وارد دانشکده حقوق دانشگاه سن پترزبورگ شد. چه در سال های تحصیل و چه در دوران پرتلاطم پس از انقلاب فوریه ۱۹۱۷، به عنوان یکی از فعالان تاریخی، او در بسیاری از جلسات تاریخی مرتبط با سرنوشت ملت های مسلمان امپراتوری سابق، شرکت فعال داشت و حتی به عضویت برخی سازمان های نمایندگی در قفقاز جنوبی انتخاب شد. پس از تأسیس جمهوری آذربایجان، اکبر آقای ۲۶ ساله در ساختارهای دولتی جمهوری آذربایجان مشغول به کار شد و در وزارت دارایی و نظارت امور خیریه عمومی مسئولیت های مختلفی را بر عهده گرفت.

با توجه به دانش و توانایی های او، وزارت امور خارجه در ۲ آوریل ۱۹۱۹ او را به عنوان کنسول جمهوری آذربایجان در کنار دولت موقت زاکاسپی در شهر عشق آباد منصوب کرد. وی در تاریخ ۵ ژوئن همان سال به عشق آباد رسید اما این مأموریت که پس از یک ماه، در ۹ ژوئیه، به دلیل اشغال عشق آباد توسط ارتش سرخ و سقوط دولت موقت مجبور به بازگشت شد. مدتی بعد، اکبر آقا به ترکیب نمایندگی جمهوری آذربایجان در ایران اضافه و در ۴ ژانویه ۱۹۲۰ به همراه هیئت به تهران اعزام شد. در سندی با عنوان "فهرست کارکنان نمایندگی دیپلماتیک آذربایجان در ایران"، که در تاریخ ۷ آوریل ۱۹۲۰ توسط عادل خان ضیاءالدخان و کارمند سفارت جمال شیرینلی امضا شده بود، نام اکبر آقا به عنوان معاون سفیر ذکر شده است.

در این شرایط این پرسش به وجود می آید که چرا چنین دیپلماتی، که فردی جدی و مسئول به شمار می رفت، به رفع فوری مشکلات مالی نمایندگی در ایران اقدام نکرده، یعنی چرا در حل مشکلات مالی نمایندگی در ایران، عجله ای نداشته است، واقعاً سؤالات بزرگی مطرح می شود. به ویژه اینکه هیچ سند مدرکی که نشان دهنده بی توجهی یا اهمال او نسبت به این مسائل باشد، یافت نشده است، به ویژه که او دومین فرد مسئول در تیم دیپلماتیک پس از عادل خان زیادخان بوده است.

اطلاعات درباره اکبر آقا صادقاف، دو سال بعد دوباره مطرح می‌شود. تا آن زمان، وضعیت تلخ و سنگینی که نمایندگی آذربایجان در ایران به دلیل یک "سوءتفاهم ارزی کوچک" با آن مواجه بود، به همراه مسئله سرنوشت سفارت در پی اشغال جمهوری آذربایجان، در مکاتبات وی با علی مردان بیگ توپچوباشوف، رئیس هیئت نمایندگی آذربایجان در کنفرانس صلح پاریس، با تمامی جزئیات آشکار خواهد شد.

اولین نامه عادل خان به علی مردان بیگ در تاریخ ۱۰ سپتامبر ۱۹۲۰ نوشته شده است و از محتوای آن مشخص است که از طریق شاهزاده میرزا رضاخان عرف‌الدوله، که به اروپا سفر می‌کرد، با امید به اینکه شخصاً به دست توپچوباشوف برسد، ارسال شده است. به نظر می‌رسد که در شرایطی که "هرگونه ارتباط با آذربایجان به مدت بیش از ۴ ماه کاملاً قطع شده بود" و "از وضعیت کشور هیچ اطلاعی در دست نبود"، عادل خان زیادخان به عنوان یک مقام رسمی لازم می‌بیند که مراتب را مستقیماً به توپچوباشوف - "رئیس محترم پارلمان آذربایجان و همکار عالی‌رتبه در امور نمایندگی‌های خارجی" - اعلام نماید و اولین نامه خود را نیز در قالب "گزارشی درباره وضعیت سفارت آذربایجان در ایران" با سربرگ رسمی سفارت تهیه، چاپ و با مهر تأیید کرده است.

در این گزارش، اطلاعات مختصری درباره ترکیب هیئت دیپلماتیک، استقبال رسمی که در ۱۵ ژانویه ۱۹۲۰ هنگام ورود به تهران به مناسبت به رسمیت شناخته شدن استقلال آذربایجان از سوی کشورهای اروپایی، توسط دولت و مردم ایران و جامعه شهروندان آذربایجانی ساکن ایران صورت گرفت. همچنین شرحی از اقدامات انجام‌شده، افتتاح رسمی سفارت و ماهیت روابط در حال شکل‌گیری ایران و آذربایجان و توافق‌نامه‌های منعقد شده ارائه می‌شود.

عادل خان در ادامه توضیح می‌دهد که به دلیل عدم امکان تبدیل فرانک-چک‌های دریافتی از دولت آذربایجان به تومان محلی، سفارت با مشکلات مالی غیرمنتظره‌ای روبه‌رو شده است. او اشاره می‌کند که اکبر آقا صادقاف به همین دلیل به‌طور فوری به باکو اعزام شده اما نه تنها بازنگشته، بلکه در دو ماه منتهی به کودتای ۲۷ آوریل نیز هیچ خبری از او دریافت نشده و هیچ پولی به سفارت ارسال نشده است. عادل خان تنها به دریافت یک تلگرام در تاریخ ۳۰ آوریل از صادقاف اشاره می‌کند که اعلام کرده بود به زودی تهران خواهد آمد، اما از آن زمان تا کنون هیچ خبری از او نشده است، "هرچند پس از آن تاریخ افراد زیادی، از جمله بستگان صادقاف، از آذربایجان به تهران آمده‌اند".

عادل خان همچنین اشاره می‌کند که برای مدیریت وضعیت بسیار سخت مالی سفارت، مجبور به قرض گرفتن ۱۰ هزار تومان از افراد مختلف شده که اکنون با درخواست بازپرداخت این مبالغ روبه‌رو است. وی از توپچوباشوف درخواست می‌کند که در صورت امکان، مبلغ ۱۰ هزار تومان از منابع مالی نمایندگی پاریس به حساب سفارت در تهران منتقل شود.

در این گزارش، عادل خان همچنین از دریافت دو تلگرام از علی مردان بیگ درباره دو اسیر انگلیسی خبر می‌دهد و تأکید می‌کند که تمام وظایف مرتبط را به موقع انجام داده است.

کمتر از یک ماه بعد، در ۲۱ اکتبر ۱۹۲۰، عادل خان زیاده‌خان نامه دوم را مفصل‌تر به توپچوباشوف می‌نویسد و نسخه‌ای از اولین گزارش خود را همراه آن نامه از طریق وزیر مختار فرانسه در ایران، آقای بونین، که در آن روزها به کشورش بازمی‌گشت، به علی مردان بیگ ارسال می‌کند. از نامه ارسال شده بر سربرگ رسمی سفارت به زبان فرانسوی مشخص است که شاهزاده میرزا رضاخان ارفع‌الدوله در مسیر شیراز مورد حمله راهزنان قرار گرفته و عادل خان، از بیم گم شدن اسناد ارسال شده با او، این بار اسناد را از طریق آقای بونین به پاریس فرستاده است.

عادل خان در نامه دوم خود گزارش می‌دهد که "ارتباط تهران با آذربایجان ما کاملاً قطع شده است" و خودش نیز هیچ ارتباطی با میهن اش ندارد، اما او با اشاره به وضعیت بحرانی کشور، از طریق آشنایان متعدّدش از جمله دو نماینده برجسته جامعه آذربایجان - قاسم قاسموف، عضو دوما‌ی باکو، و دکتر و فعال اجتماعی مشهور عبدالخالق آخوندوف - می‌گوید که وضعیت در کشور بسیار بحرانی و وخیم است: "بخشی از فرهیختگان و روشنفکران ما در خدمت حکومت کمونیستی هستند، بخشی کشته شده‌اند، بخشی زندانی شده‌اند و بخشی دیگر نیز کشور را ترک کرده‌اند... در تفلیس، فتحعلی‌خان خویسکی و حسن بیگ آقاف کشته شده‌اند و خلیل بیگ خاص‌محمدوف نیز زخمی شده است."

عادل خان در نامه خود به علی مردان بیگ با تأکید بر اینکه تاکنون هیچ اطلاعات رسمی از "دولت خود" دریافت نکرده و وضعیت خود را نامشخص می‌داند، اشاره می‌کند که واقعاً "از جریان‌های سیاسی جاری در آذربایجان بی‌خبر" است و قصد ارتباط با حکومت جدید، به امید تغییر وضعیت را ندارد. او می‌گوید: "هرگاه در کشور جنبش سیاسی مشخصی شکل گیرد و در رأس آن سیاستمداران آزموده‌ای مانند شما قرار بگیرند، آن‌گاه من نیز آماده خواهم بود به آن حرکت بپیوندم." اما در شرایط کنونی، عادل خان به عنوان حامی اصلی منافع وطنش از علی مردان بیگ، به عنوان نماینده‌ای برجسته، درخواست می‌کند که در مورد ادامه فعالیتش به عنوان سفیر یا خاتمه دادن به آن راهنمایی کند که آیا باید کماکان به عنوان سفیر به کار خود ادامه دهد یا این مأموریت را خاتمه دهد.

پس از بحث‌هایی در مورد خدمات دولتی، عادل خان همچنین بار دیگر به وضعیت بحرانی مالی سفارت اشاره کرده و توضیح می‌دهد که صادق‌اف، معاون اعزامی او به باکو، چند روز پیش از ۲۷ آوریل، مسائل مربوط به ارز مأموریت را حل کرده و دولت نیز ۲۰ هزار تومان اضافی برای سفارت در اختیار او قرار داده بود. با این حال، صادق‌اف "ناپدید شده"، نه نامه‌ای به سفارت ارسال کرده و نه دیناری ارسال کرده است. او می‌افزاید: "البته، زمانی که وقتش برسد، صادق‌اف باید برای اعمالی که مأموریت ما را در وضعیت بحرانی غیرقابل تحملی قرار داده، به دولت پاسخگو باشد."

این سطور نشان می‌دهد که عادل خان زیادخان به وضوح صادق اف را مقصر و مسئول وضعیت مالی بسیار دشوار، هم برای سفارتخانه و هم شخص خودش اعلام می‌کند. در طول این مدت، عادل خان که منتظر بود تا در نهایت پول‌ها به سفارتخانه برسد، دوباره اشاره می‌کند که برای هزینه‌های سفارتخانه از افراد مختلف تا ۱۰,۰۰۰ تومان قرض گرفته است و خود از روزی که به تهران آمده هیچ حقوقی دریافت نکرده و حتی خانواده‌اش را تنها از طریق پولی که از فروش وسایل خانه خود به دست آورده تأمین می‌کرده. عادل خان تأکید می‌کند که دولت ایران وعده داده بود ماهانه ۴۰۰ تومان برای مأموریت آذربایجان تخصیص دهد، اما هنوز این پول‌ها هم وارد نشده‌اند. او از عمل مردان بیگ به عنوان "ریش سفیدمان" درخواست کمک کرده و می‌گوید: "من تا جایی که توانسته‌ام مأموریت دیپلماتیکم را به انجام رسانده‌ام و فکر می‌کنم که خدمت من می‌تواند رضایت‌بخش بوده باشد. هرچند که، قطعاً تاریخ قضاوت خواهد کرد." از تاریخ ۲۱ اکتبر ۱۹۲۰، با توجه به یادداشت‌های ضمیمه، مشخص می‌شود که این نامه‌ها در ۲۶ دسامبر ۱۹۲۰ به عمل مردان بیگ رسیده و روز بعد در جلسه نمایندگی در پاریس مورد بحث قرار می‌گیرند.

در اینجا لازم است برخی نکات را روشن کنیم. مکاتبات عادل خان زیادخان با توپچوباشوف تنها بر اساس مدارک موجود در آرشیو عمل مردان بیگ در پاریس است. نه آرشیو سفارت آذربایجان در تهران و نه آرشیو شخصی عادل خان موجود نیستند. (در کتاب "طیران قلم" که در سال ۱۹۳۱ در ایران منتشر شده، فعالیت‌های سفارت تقریباً نادیده گرفته شده و تنها چند خبر شناخته‌شده ذکر شده است). بنابراین، به طور منطقی، اطلاعات در مورد نامه‌های پاسخ داده شده توسط عمل مردان بیگ به تهران تنها از محتوای نامه‌های عادل خان قابل دستیابی است. با این حال، باید به یک نکته در مورد عمل مردان بیگ، به عنوان یک وکیل حرفه‌ای، مسئولیت‌پذیر و دولتمرد با تجربه توجه کرد. او تمامی نامه‌های پرشمار دریافتی را با شماره سریال، تاریخ دریافت و وضعیت بعدی آنها (جواب داده شده، در "جلسه نمایندگان"، برای بحث، برای اطلاع و غیره) بایگانی می‌کرده. بسیاری از نامه‌های او و نوشته‌هایش با عباراتی مانند "تاریخ‌نگاران آینده..." و "تاریخ حکم خود را خواهد داد" نشان می‌دهند که عمل مردان بیگ آرشیو خود را با نگاهی به آینده و به گونه‌ای دقیق و حساب‌شده نگهداری می‌کرده، حتی گاهی نسخه‌های نامه‌های خود را که به دیگران ارسال کرده بود با امضای "نسخه اصلی صحیح است" تأیید و نگهداری کرده است.

نگهداری از یکی از پاسخ‌های عمل مردان بیگ به عادل خان زیادخان که به نظر می‌رسد نسخه دوم از یک نامه بسیار مهم باشد، نمونه‌ای از این دقت است و نه تنها بار معنایی مکاتبات عادل خان را افزایش می‌دهد بلکه از نظر شناخت و ارزیابی عمیق‌تر یک دوره و شخصیت‌های تاریخی اهمیت بسیاری دارد. به وضوح مشخص می‌شود که مکاتبات رسمی و خصوصی میان نمایندگی‌های تهران و پاریس در تاریخ مشخصی صورت گرفته است. تنها با استفاده از این نامه که در آن علی مردان بیگ پاسخ عادل خان را داده، می‌توان تاریخ مکاتبات رسمی و شخصی بین نمایندگی‌های جمهوری آذربایجان در تهران و پاریس را

مشخص کرد. به این ترتیب توپچوباشوف اعلام می‌کند که نامه‌های دریافتی از تهران را تحت عنوان "مکاتبات نمایندگی تهران" در یک پوشه جداگانه نگهداری می‌کرده و برای هر کدام اطلاعات جداگانه‌ای ارائه می‌دهد.

این مکاتبات نشان می‌دهد که عادل خان بطور مرتب به پاریس نامه می‌نوشته اما علی مردان بیگ تنها دو نامه آخر را دریافت کرده است و در اوایل سال ۱۹۲۱ از طریق آقای التزامالملک که از پاریس به تهران برمی‌گشته، پاسخ آنها را فرستاده است. به علت در دست نبودن اولین پاسخ نامه، محتوای آن نیز مشخص نیست و بر اساس این مشاهدات، به نظر می‌رسد که برای مکاتبات بعدی فاصله بیش از یک سال ایجاد شده است.

عادل خان زیادخان در ۲۰ اکتبر ۱۹۲۲ نامه بعدی خود را به عمل مردان بیگ می‌نویسد و در این نامه به دلایل وقفه پیش آمده و بسیاری مسائل جالب دیگر اشاره می‌کند. اما قبل از پرداختن به آنها، توجه به یک توضیح مهم درباره سرنوشت سفارتخانه ضروری است. از این نامه چنین برمی‌آید که عادل خان تا ۲ مه ۱۹۲۱ تمامی وظایف خود را به عنوان "نماینده دیپلماتیک" انجام داده، اما از آن تاریخ به بعد به شدت بیمار شده و بیش از ۱۰ ماه به دلیل بیماری کلیوی در بستر بوده و هنوز بهبود نیافته و به درمان جدی نیاز دارد اما از آنجا که وضعیت مالی‌اش اجازه نمی‌داده، قادر به دریافت درمان مناسب نبوده است. این نکته روشن می‌کند که با گذشت بیش از یک سال از انقلاب آوریل اما جمهوری آذربایجان شوروی هنوز هیچ اقدامی در مورد سرنوشت سفارت جمهوری آذربایجان در ایران انجام نداده است. از نامه عادل خان همچنین برمی‌آید که در این وضعیت، او از ۲ مه ۱۹۲۱ تا بهبودی‌اش، اداره موقت سفارت را به "منشی ارشد" (کاتب) سپرده و تمامی امور اداری، بایگانی، حسابداری و اموال دولتی آن را به او واگذار کرده است. تنها اسناد بسیار مهم را نزد خود نگه داشته و تا کنون به هیچ‌کس اجازه دسترسی به آنها را نداده است.

سپس اطلاعاتی را مطرح می‌کند که بسیار جالب است: "در بدترین زمان بیماری‌ام، دقیق‌تر بگویم، در تاریخ ۱۶ ژوئن ۱۹۲۱ از کمیسر مردمی امور خارجه جمهوری شوروی آذربایجان، حسین‌اف (که منظور میرزا داوود حسین‌اف است) نخستین تلگراف مبنی بر لزوم تحویل سفارت به معاون نمایندگی روسیه در تهران، تا زمان آمدن نمایندگی جدید دریافت شد. از آنجا که من به دلیل بیماری از کار کناره‌گیری کرده بودم، در تاریخ ۲۲ ژوئن ۱۹۲۱ طبق توافق و سند رسمی که بین منشی ارشد ما و نماینده صلاحیت‌دار جمهوری شوروی روسیه در تهران صورت گرفت، مجموعه بایگانی، اسناد و سایر موارد سفارت تحویل داده شد."

در ادامه این سطور، عادل خان زیادخان تأکید می‌کند که از آن زمان به بعد، یعنی بیش از یک سال، نماینده جدیدی از جمهوری آذربایجان شوروی هنوز به تهران نیامده و تاریخ دقیق آمدن او نیز مشخص نیست. همچنین اشاره می‌کند که شایعه‌هایی در مورد اینکه هر سه جمهوری زاگایا قفقاز جنوبی (قفقاز جنوبی به سه جمهوری آذربایجان، ارمنستان و گرجستان اشاره دارد) باید نماینده‌ای در ایران داشته باشند، شنیده می‌شود، اما هنوز خبری رسمی در این زمینه منتشر نشده است.

حتی با کنار گذاشتن برنامه های جمهوری آذربایجان شوروی در مورد سفارتش در ایران، اما ادامه این نامه به یک نکته خاص توجه دارد که باید به آن اشاره کرد. از این نامه و سایر نامه های ارسالی به توپچوباشف چنین برمی آید که تلگراف میرزا داوود حسین اف مبنی بر تحویل تمام مدارک و اسناد سفارت جمهوری آذربایجان در تهران به نمایندگی روسیه برای عادل خان زیادخان غیرمنتظره بوده است. در حالی که به نظر می رسد خود سفارت در ایران در ارسال چنین تلگرافی نقش تحریک آمیز داشته است.

در یکی از اسناد موجود در آرشیو کمیساریای امور خارجه جمهوری آذربایجان شوروی تحت عنوان "گزارش به رئیس کمیساریای جمهوری آذربایجان شوروی" مشخص می شود که به دلیل بیماری عادل خان، منشی ارشد سفارت (جمال شیرینلی)، که مسئولیت های مربوط به اداره سفارت را به طور موقت از ۲ مه ۱۹۲۱ به عهده گرفته بود، در شرایطی که در قبال وضعیت بدون حمایت و غیرقابل تحمل سفارت، احساس مسئولیت کرده و به این نتیجه میرسد که باید دولت جدید آذربایجان را درباره سرنوشت سفارت در ایران مطلع کند و از دولت ایران درخواست می کند که در این زمینه میانجی گری نماید. تاریخ درخواست به دولت ایران ۲۱ مه ۱۹۲۱ است که نشان می دهد جمال شیرینلی پس از ۲۰ روز بررسی این تصمیم را گرفته است.

این اقدامات نشان دهنده این است که در حالی که عادل خان زیادخان هیچ گونه ارتباطی با دولت آذربایجان شوروی و حتی اداره آن توسط دولت شوروی روسیه را نمی پذیرفت، لیکن منشی ارشد سفارت در این زمینه فعال بوده و با انجام این اقدامات بدون اطلاع عادل خان، به نوعی با وضعیت جدید سازگاری نشان داده است.

اما پس از گذشت سه روز چون پاسخ نامه ای که به سفارت روسیه ارسال کرده بود را رضایت بخش نمی بیند، جمال شیرینلی تصمیم می گیرد «آخرین گام» را بردارد و برای «روشن کردن کامل وضعیت»، سفارت را موقتاً تعطیل کرده و به باکو برود تا گزارش خود را شخصاً به کمیساریای امور خارجه ارائه دهد.

بخش اصلی گزارشی که قرار بود ارائه شود، عمدتاً شامل نامه رسمی عادل خان به پارس و توپچوباشوف در پاریس است. اطلاعات جدیدی که در این گزارش آمده، از این قرار است که وزارتخانه جمهوری آذربایجان در حالی که هنوز اکبر آقا صادق اف از باکو خارج نشده بود، پولی برای سفارت به دفتر «برادران نوبل» در رشت ارسال کرده بود، اما حوادث گیلان مانع از دریافت این پول شده است. همچنین چندین بار پس از حوادث ۲۷ آوریل، درخواست های تلگرافی متعددی از طریق کنسولگری ایران در تفلیس به باکو ارسال شد که بی پاسخ مانده اند.

این گزارش نشان می دهد که منشی ارشد تصمیم خود برای سفر به باکو را به وزارت امور خارجه ایران اطلاع داده و از آن ها درخواست کرده تا مجوز رسمی برای خروج او صادر شود. او همچنین درخواست کرد که تا زمان تصمیم دولت جمهوری

آذربایجان و بازگشت او به تهران، آرشیو سفارت آذربایجان در ایران مهر و موم و مراقبت شود. جالب است که برای آمدن به آذربایجان، ویزای پاسپورت خود جهت سفر به آذربایجان را از سفارت روسیه دریافت کرده است.

با این حال، تصمیم او برای ترک تهران و رفتن به باکو در تاریخ ۱۰ ژوئن به نتیجه نمی رسد. اگرچه طرف ایرانی هیچ گونه پاسخ کتبی به درخواست او نمی دهد، اما وزیر امور خارجه ایران به طور شفاهی به او توصیه می کند که سفرش تا زمان دریافت پاسخ به تلگراف ارسالی به باکو، به تعویق بیفتد. در این شرایط، منشی ارشد گزارشی که تهیه کرده بود را برای ارسال به باکو، به سفیر RSFSR در تهران تقدیم می کند.

یک هفته بعد، در ۱۶ ژوئن، همانطور که پیش تر اشاره شد، تلگرافی از باکو و از سوی میرزا داوود حسین اف دریافت می شود که در آن درخواست شده تا تمام امور اداری و اموال سفارت جمهوری آذربایجان در تهران را به سفارت فدراسیون روسیه در تهران تحویل داده شود که فرایند این انتقال در ۲۲ ژوئن تکمیل شده و به پایان می رسد.

چنین به نظر می رسد که می توان تاریخچه سفارت جمهوری آذربایجان در ایران را در اینجا به پایان رساند. اما مکاتبات عادل خان و علی مردان بیگ در سال های ۱۹۲۲ تا ۱۹۲۴ نشان می دهد که این ارتباط هنوز ادامه داشته است. جالب است که در این دوره، در هیچ کدام از شش نامه و اسنادی که سفیر پیشین آذربایجان در ایران به پاریس ارسال کرده، هیچ اشاره ای به درخواست های جمال شیرینلی از دولت های روسیه و ایران و همچنین گزارشی که به باکو فرستاده، نشده است. عادل خان که معمولاً نامه های بسیار مفصل و دقیقی می نوشت، هیچ اشاره ای به این موضوع نکرده است و این احتمال تقویت می شود که جمال شیرینلی فعالیت های خود را به عادل خان اطلاع نداده باشد.

عادل خان در نامه ای به تاریخ ۱۰ اکتبر ۱۹۲۲، بیان می کند که پس از لغو فعالیت سفارت و به دلیل از دست دادن مقام رسمی خود، با مشکلات فراوان و شرایط ناخوشایندی مواجه شده و علی رغم ارسال درخواست های کتبی به دولت ایران، با امضای "نماینده دیپلماتیک جمهوری آذربایجان"، اما ظاهراً دولت ایران دیگر او را به عنوان نماینده نمی شناخته است. این وضعیت دوگانه به شخصیت او به عنوان "سفیر در حال مبارزه با مشکلات" لطمه زده است. همچنین در این نامه از علی مردان بیگ درخواست می کند که برای ترک ایران به همراه خانواده اش که شامل ۷ نفر است، و سفر به ترکیه یا اروپا، حمایت و تأمین مالی فراهم کند. عادل خان در ادامه اضافه می کند که کمک هایی که دولت ایران به او طی دو سال گذشته پرداخت کرده، قطع شده است و می افزاید: "اگر می دانستید که دولت ایران اکنون با چه مشکلات سختی روبه رو است، مرا بابت کمک هایی که تا به حال از آن ها دریافت کرده ام سرزنش می کردید." او همچنین اذعان می کند که در مدت بیماری هیچ منبع درآمد دیگری نداشته و به همین دلیل مجبور شده که دارایی ها و اشیای قیمتی شخصی خود و همسرش را بفروشد و اموال باقی مانده در وطن را نیز

کاملاً از دست داده است. اطلاعاتی که در این نامه آمده، نشان می‌دهد که عادل خان زیادخان واقعاً در شرایط بسیار سخت مالی زندگی می‌کرده است.

پاسخ عادل خان به پیشنهاد علی مردان بیگ برای درخواست کمک از ثروتمندان آذربایجانی در تهران نیز قابل توجه است: "اجازه دهید از هر گونه توضیح در این باره خودداری کنم. به احترام آبروی ملت شریف ترک ما، این مسائل تنها می‌تواند در پشت درهای بسته مطرح شود".

به نظر می‌رسد که شکایت مکرر از وضعیت مالی برای عادل خان دردناک است، زیرا او به خوبی درک می‌کند که این واقعیت غم‌انگیز تنها مختص به او نیست بلکه "میلیون‌ها شهروند آذربایجانی نیز با همین مشکلات مواجه هستند." او بر اهمیت "تحمل این سختی‌ها برای آینده‌ای روشن" تأکید می‌کند.

در این نامه، احساسات نوستالژیک و درد دل عادل خان زیادخان نمایان است. او آخرین دیدار خود را با علی مردان بیگ در پاییز ۱۹۱۷ هنگامی که توپ‌چاشوف "به همراه گروهی از فرهیختگان پیشرو ما" به گنجه آمده بود، یادآوری می‌کند که: "ما آن زمان نمی‌توانستیم پیش‌بینی کنیم که در ۲۸ مه ۱۹۱۸، ستاره آزادی و استقلال سیاسی که مدت‌ها منتظر آن بودیم، بر آسمان وطن ما خواهد درخشید." اما بلافاصله اشاره می‌کند که به مانند افسانه‌های باستانی روم، باد شمالی که نماد "آکویلون"، "Akvilon" است، "ابراهیمی را می‌فرستد که در وطن طوفان به پا می‌کند"، و "آذرخش‌هایی که به دوستان و آشنایانی که همواره شعارشان خدمت به منافع مردم خود بوده، آسیب می‌زند". عادل خان در نهایت روح تمامی شخصیت‌های فرهنگی و فرهیخته‌ای را که بی‌گناه کشته شده‌اند، یاد می‌کند و بر این باور است که "هر طوفانی پس از خود هوای پاک به جا می‌گذارد" و "ما نباید حتی یک لحظه امید خود را از دست بدهیم، چرا که در آینده نزدیک، فضا و وضعیت سیاسی وطن مان پاک می‌شود، و مردم ما که تحت فشار دو نیروی افراطی امپریالیسم و لنینیسم قرار گرفته‌اند، از خط قانونی‌ای که وعده توسعه طبیعی و پایدار را می‌دهد، بهره‌مند خواهند شد. زنده بمانیم خواهیم دید..."

در اکتبر ۱۹۲۲، نامه‌ای که از تهران و توسط پرنس آرگنتینسکی به اروپا ارسال شد، در ۸ ژانویه ۱۹۲۳ به پاریس می‌رسد. علی مردان بیگ پس از سه ماه در پاسخ به این نامه، ضمن توضیح در مورد تأخیر سه‌ماهه میان ارسال نامه و پاسخ خود، به وضعیت بیماری‌اش و تلاش‌هایش برای کمک به درخواست‌های مالی عادل خان اشاره می‌کند. او می‌نویسد که به دلیل وضعیت مالی بحرانی نمایندگی پاریس، نتوانسته کمکی انجام دهد و تلاش‌های دیگرش نیز بی‌نتیجه بوده است.

علی مردان بیگ همچنین از ملاقات‌های خود با دیپلمات‌های ایرانی در پاریس و آگاه کردن آنها از وضعیت سفیر آذربایجان در ایران خبر می‌دهد و به عادل خان توصیه می‌کند که با «رئیس دیپلمات‌های ایرانی» در تهران تماس بگیرد و از آمادگی همیشگی

آنها برای کمک و حمایت خبر می دهد. این نامه همچنین نشان می دهد که علی مردان بیگ خبر "رفتار نامناسب" معاون سفیر آذربایجان شوروی در ایران، نسبت به عادل خان را از یک دیپلمات ایرانی شنیده است.

به این ترتیب، ماجرای مربوط به اکبرآقا صادق با جزئیات جدید دوباره در کانون توجه قرار می گیرد توپچوباشوف اعلام می کند که "شخصی که نامش را ذکر نکرده" در حال حاضر با خانواده اش در شهر پرودجا ایتالیا زندگی می کند، به دانشگاهی در آنجا وارد شده و به عنوان یک دانشجو زندگی بسیار ساده ای را سپری می کند: "در میان هیئت نمایندگی ما افرادی هستند که او را به خوبی می شناسند و درباره اش نظر مثبتی دارند." همچنین مشخص می شود که دو نفر از نمایندگی پاریس حتی با اکبر آقا صادق ملاقات کرده و موضوع مربوط به چک های فرانک را با او در میان گذاشته اند. اکبر آقا تأیید کرده که برای مأموریت ایران واقعاً پولی دریافت کرده، اما به دلیل وقوع کودتا، تمامی پول ها را به دولت بازگردانده است. توپچوباشوف در پاسخ به این اخبار می گوید: "ما، البته، اکنون نمی توانیم هیچ چیزی را مشخص، اثبات و یا مطالبه کنیم. اما اگر بخواهید از طریق نمایندگی چیزی برای او بنویسید، طبیعی است که ما نامه شما را ارسال خواهیم کرد".

در اینجا نیاز به توضیح کامل داستان اکبرآقا صادق وجود دارد. احتمال می رود که پس از دیدار با اعضای نمایندگی پاریس، اکبرآقا نامه ای به عادل خان زیادخان ارسال کرده باشد. اما در ابتدای نامه دیگری که تاریخ آن ۱۹ آوریل ۱۹۲۲ ذکر شده، آمده است: "شایعاتی که به نام شما و توسط افرادی که از تهران به اروپا آمده اند منتشر شده، مرا قانع می کند که شما بیانیه ای را که از طریق نمایندگی پاریس برایتان ارسال کرده ام، دریافت نکرده اید." این جمله نشان می دهد که اکبرآقا پیش از این نیز از طریق نمایندگی پاریس تلاش کرده تا پس از ۲ سال، شفاف سازی کند. لحن این نامه به اندازه ای جدی است که نشان می دهد این دیپلمات جوان، خود را در اتهامات مطرح شده بی گناه می داند: "البته شما می توانید از دور مرا مسئول تمام مشکلات و سختی هایی که با آن مواجه شده اید، بدانید. با این نامه نمی خواهم خود را توجیه کنم، در زمان مناسب این کار را انجام خواهم داد، اما اکنون دوباره به شما اعلام می کنم که تمامی پول ها (تقریباً ۶۰۰ لیر طلای ترکی و یک میلیون و نیم تومان آذربایجانی) را با توجه به دستوری که بلافاصله پس از کودتا صادر شد، به سازمان مربوطه تحویل داده ام".

اکبر آقا همچنین اشاره می کند که در آن زمان امکان برقراری ارتباط با سفارت ایران در آذربایجان و بعداً در گرجستان وجود نداشته و وی پس از ورود به ایتالیا در می ۱۹۲۱، هنوز پاسخی از نامه ها و تلگراف هایی که به خویشاوندانش ارسال کرده بود دریافت نکرده و او در تابستان همان سال و از طریق نمایندگی پاریس، گزارشی در این مورد برای عادل خان ارسال کرده است. با توجه به این که علی مردان بیگ توپچوباشوف شخصاً و به طور کامل بر تمام امور و مستندات نمایندگی جمهوری آذربایجان در پاریس نظارت داشته، و با وجود این که ابتدا توسط یک دیپلمات ایرانی و سپس از طریق عادل خان از این موضوع مطلع می شود، ادعای اکبرآقا چندان قانع کننده به نظرش نمی رسد. اما دیپلمات سابق (اکبرآقا) برای تأیید گفته های خود دلیل دومی

نیز ارائه می دهد: "در نهایت پیک دیپلماتیک سفارت، غلامرضا بابایف هم از این موضوع مطلع بوده و یک میلیون و نیم پول را به خزانه دولت تحویل داده است. او می دانست که من لیرهای طلا را به عنوان پول متعلق به مأموریت تهران، (که حداقل رسیدی در این خصوص تهیه شده بود)، به حسین اف، کمیسیاریای مردمی امور خارجه داده ام. آیا واقعاً در این مورد چیزی به شما نگفته است؟" این گفته‌ها نشانگر وجود درگیری‌ها و سوءتفاهم‌های زیادی در رابطه با این مسائل مالی و دیپلماتیک است. شایان توجه است که اکبر آقا "صادق اف با وجود آگاهی از وضعیت دشوار مالی سفارت در تهران، اما در این نامه کوتاه خود، حتی یک سطر هم در مورد این که چرا بیش از دو ماه در باکو معطل شده و در این مدت هیچ‌گونه اطلاعاتی درباره خود و پول های دولتی به سفارت نداده است، نمی نویسد. همچنین شاهد گرفتن پیک دیپلماتیک (غلام رضا بابایف) هم نمی تواند او را تبرئه کند. چرا که اگر این شخص بخشی از پول‌های سفارت ایران را به خزانه دولت جدید آذربایجان تحویل داده است، پس او نیز پس از کودتای ۲۷ آوریل هنوز در باکو بوده و این سوال مطرح است که چرا فردی در وضعیت او هیچ اطلاعی به عادل خان نداده است. اما به نظر می‌رسد که اکبر آقا صادق اف این سوالات را از خود نپرسیده است. او تنها پس از شنیدن اخبار از هم‌وطنانش در خارج از کشور، از جمله همکارانش در نمایندگی پاریس، این نامه کوتاه را به عنوان "سند و گزارش رسمی" ارائه می دهد و اعلام می‌کند که هیچ مبلغی از پول های متعلق به مأموریت نزد او باقی نمانده است و با لحنی نیمه عصبی، عادل خان را اینگونه مورد خطاب قرار میدهد: "مصرانه خواهش می‌کنم که به شایعاتی که نام مرا لکه دار می‌کنند پایان دهید و مرا بخاطر وضعیتی که در آن قرار گرفته اید مقصر ندانید و سرزنش نکنید. برعکس، حداقل سعی کنید وضعیت و شرایط کسانی را که صمیمانه و صادقانه مردم و میهن خود را دوست دارند و به شرافت و کرامت خود احترام می‌گذارند درک کنید".

در انتهای نامه، اکبر آقا "صادق اف اشاره می‌کند که به دلیل عدم اطلاع از آدرس عادل خان، نامه را از طریق میر آقا ارسال کرده و اضافه می‌کند: "اگر می‌خواهید جزئیات مالی و وضعیت من را، قبل و بعد از کودتا بدانید، لطفاً به من اطلاع دهید. من در خدمت شما هستم".

با وجود اضافه کردن این جمله با لحن رسمی و آداب دیپلماتیک در انتهای نامه "لطفاً از شما خواهش می‌کنم که بهترین احترامم را بپذیرید"، اما به نظر می‌رسد که نامه اکبر آقا صادق اف نه تنها عادل خان را راضی نکرده، بلکه او را بیشتر نگران و ناراضی کرده است. چرا که عادل خان این نامه را نه یک "گزارش" یا "نامه رسمی" بلکه آن را "تنها نامه ای شخصی" تلقی کرده و نسخه‌ای از آن را به علی مردان بیگ در پاریس ارسال می‌کند و در ضمیمه رسمی‌اش تأکید می‌کند که "تا به امروز هنوز هیچ توضیحی از سوی اکبر آقا صادق اف در خصوص گزارش‌های ارائه شده توسط نمایندگی پاریس" دریافت نکرده است.

عادل خان زیادخان به یادآوری می‌پردازد که در طول دو ماهی که تمام پول‌های بودجه سفارت تهران برای سال ۱۹۲۰ در اختیار اکبر آقا صادق اف بوده، او وظیفه محوله را انجام نداده و این موضوع باعث شده که سفارت و شخص سفیر در وضعیت

ناگواری قرار بگیرند. او از نمایندگی پاریس درخواست می‌کند که با دستور خود، از اکبرآقا صادق‌اف گزارش مالی کامل و دقیقی از مبلغ مربوط به سفارت ایران از تاریخ ۲۴ فوریه ۱۹۲۰ تا روزی که او قفقاز را ترک کرده و به ایتالیا رفته است، بخواهد. عادل خان مشخص نمی‌کند که مجموع مبلغ مورد نظر چه مقدار است، زیرا اطلاعاتی درباره اکبرآقا صادق‌اف ندارد و نمی‌داند که او علاوه بر ۹۶ هزار فرانک، چه مقدار پول دیگر از خزانه دولت برای سفارت دریافت کرده و چه بخشی از این مبلغ پس از کودتا بازگردانده شده است. همچنین، نام دیپلمات سابق غلام رضا بابایف نیز در نامه ذکر شده است که او نیز به محل خدمت خود بازنگشته است.

در نامه رسمی نوشته‌شده توسط عادل خان زیاده‌دان، از توپچوباشوف خواسته شده است که "نسخه‌های اصلی گزارش‌ها و اسناد ارائه‌شده توسط اکبر آقا صادق‌اف در نمایندگی نگهداری شود" و نسخه‌های تأیید شده آن را "برای نتیجه‌گیری مناسب" به او ارسال کند. همچنین ذکر شده است که این اسناد مجدداً به نمایندگی پاریس بازگردانده خواهد شد.

تاریخ نوشته‌شدن نامه اکبر آقا صادق‌اف به ۱۹ آوریل ۱۹۲۲ اشاره دارد، اما مشخص نیست که این نامه کی به عادل خان رسیده است. با این حال، روند جریان این مکاتبات از نسخه‌ای که به پاریس ارسال شده و درخواست رسمی عادل خان در ۳۰ مه ۱۹۲۳، تا یادداشت دقیقی که علی مردان بیگ در "۱۸ اکتبر ۱۹۲۴" نوشته، نشان‌دهنده مدت زمانی طولانی برای ادامه مکاتبات است. این موضوع به عوامل مختلفی همچون فاصله زیاد، خدمات پستی ناکارآمد، منابع مالی، پیچیدگی آدرس‌ها و عدم تمایل برای افشای برخی نکات و مسائل نسبت داده می‌شود. در هر صورت، تحویل این مکاتبات توسط افراد معتبر و به‌صورت دستی، بیشتر مورد قبول بوده است.

از نامه‌هایی که علی مردان بیگ به تهران ارسال کرده است، فقط یکی از آنها، مربوط به تاریخ ۱۲ آوریل ۱۹۲۳، به دست عادل خان رسیده و از آن زمان تا اول مارس ۱۹۲۴ هیچ پاسخی برای نامه‌های دیگر او نرسیده است. بنابراین، نمی‌توان گفت که درخواست سفارت آذربایجان در پاریس برای ارائه گزارش رسمی از اکبر آقا صادق‌اف انجام شده است یا خیر. با این حال، علاوه بر این دو سند، نامه دیگری نیز وجود دارد که عادل خان با مهر "شخصی" به توپچوباشوف ارسال کرده است. در این نامه ۸ صفحه‌ای و مفصل که با خطوط فشرده نوشته شده، علاوه بر مسائل مختلف، افکار خود را در مورد سرنوشت نخستین دولت آذربایجان و سقوط آن بیان می‌کند. او از درد ناشی از این فروپاشی و نقشی که نسل خود در این پایان تلخ ایفا کرده است، سخن می‌گوید و درس‌هایی که از این تجربه آموخته را مورد بررسی قرار می‌دهد و در هر حال بر اهمیت تاریخی این دولت برای مردم تأکید می‌کند. عادل خان در پایان این نامه بیان می‌کند که در دوران اقدامات بزرگ، مسئولیت‌های سنگینی بر دوش رهبران می‌افتد و آنان باید در مورد اشتباهات کارکنان خود مسئول باشند و باید صبر و تحمل بیشتری به خرج دهند. او می‌گوید: "ما

باید برای منافع ملت از همه چیز بگذریم و با رفتار جوانان همکاران کنار بیاوریم زیرا دوران زندگی ما به پایان می رسد و به حق رهبری آینده ملت، به آنها تعلق دارد".

با این حال، در این نامه ناگهان از اکبر آقا صادق اف یاد می کند و نشان می دهد که او هرگز با رفتارهای "همکار جوانش" کنار نیامده: "آیا نسخه ای از نامه ای که من به معاون جوانم فرستاده ام، موارد بسیاری را برای شما آشکار نکرده است؟ من به عنوان مسئول کامل مأموریتی که به من محول شده است، می گویم که ۹۶ هزار فرانک در دست اکبر آقا صادق اف است. این شخص تنها یک نامه شخصی می نویسد و از من می خواهد که "نام و شرافت پاکم را لکه دار نکنید." و گویی که من نماینده جمهوری در اینجا نیستم، بلکه فقط یک شایعه ساز معمولی هستم".

این جملات به وضوح نشان می دهد که عادل خان به شدت بر این باور است که اکبر آقا "صادق اف حداقل ۹۶ هزار فرانک را به نفع خود تصاحب کرده و نامه درخواست او را به عنوان توهین به خود تلقی می کند.

به نظر می رسد که نامه های اکبر آقا صادق اف واقعاً تأثیر بسیار سنگینی بر عادل خان گذاشته است، چرا که او در نامه ای که در اول مارس ۱۹۲۴ به توپچوباشوف نوشته، بار دیگر به این موضوع باز می گردد: "اگر روزی با معاون سابق من اکبر آقا صادق اف ملاقات کردید، فراموش نکنید و به او بگویید که چون مرا می شناخت، نباید چنین نامه ای می نوشت (نسخه ای که به شما فرستاده ام). به هر حال، اختیار درخواست گزارش از تمام همکارانم در نمایندگی و در خصوص مبالغ پولی که به آنها سپرده شده و همچنین مأموریت هایی که به آنان محول شده، حق قانونی و اخلاقی من است. من مسئول تمام شایعاتی که در مورد او در داخل یا خارج ممکن است منتشر شود نیستم، اما در گزارش های رسمی ام نمی توانم سکوت کنم، چرا که این وظیفه و حق من است. بنابر این من به عنوان رئیس نمایندگی، موظف هستم از همکارانم درخواست گزارش کنم تا آنها را در زمان مناسب به مراجع مربوطه ارائه دهم".

در نهایت، عادل خان به وضوح نشان می دهد که در مسائل مربوط به انجام وظایف، به ویژه مسائل مالی، از همکارانش تنها انتظار مسئولیت پذیری ندارد، بلکه اقدامات او در رابطه با بخش های مختلف سفارت نیز به همان میزان نیاز به دقت و مسئولیت دارد. به همین دلیل، در تاریخ ۱۴ دسامبر ۱۹۲۲ نامه ای به ابراهیم خان تقی خان اوغلو، وزیر سابق امور خارجه جمهوری آذربایجان، ارسال کرده و از او درخواست می کند که برای اسناد مالی و حسابداری که همچنان در دست اوست، اقدامی فوری انجام دهد. در این نامه، عادل خان اشاره می کند که این اسناد نه تنها مسائل خزانه داری بلکه مسائل حساس دیگر را نیز شامل می شود و از ابراهیم خان می خواهد تا این اسناد را بررسی کرده و گزارش کاملی از وضعیت آنها ارائه دهد.

در اسناد، عنوان "مدیر پیشین وزارت امور خارجه" برای ابراهیم خان ذکر شده است. هرچند که او اکنون "شخصی رسمی و دارای اختیارات" نیست، اما "به عنوان کارشناس خصوصی که آگاهی کامل دارد و با وجدان خود و به عنوان یک شهروند که

وظیفه اش را انجام می دهد، در مورد مسأله مطرح شده نظر می دهد و دکتر محمدجعفر جعفروف، که اکنون در تهران زندگی می کند و استاد سابق دانشگاه باکو است، را برای بررسی این موضوع دعوت می کند. تمام اسناد حسابداری مربوط به دوره ای که سفارت به طور رسمی وجود داشت، توسط عادل خان زیادخان به ابراهیم خان ارائه می شود. در بخش "ارزیابی از منظر خارجی" در سندی که توسط هر دو شخصیت تهیه شده و در ۱۰ ژانویه ۱۹۲۳ امضا شده، ذکر می شود که تمام اسناد به دقت بررسی شده و درآمدها و هزینه های نمایندگی طبق اسناد تأییدکننده برای هر بند و ماده به طور دقیق با کتاب های حسابداری مطابقت دارد و بر اساس تاریخ های مشخص، مرتب و بالانس شده اند. در این سند که برای اثبات مطالب ارائه شده، ارقام مربوطه نیز ذکر شده، وضعیت نمایندگی در تبدیل ارز خارجی که از اولین روز در تهران با آن مواجه بوده اند، به طور مفصل توضیح داده شده است. ضمناً تأکید خاصی بر تأخیر بیش از حد معاون سفیر، صادق اف، در باکو شده است و ذکر می شود که او با پول های در اختیار خود، به ایران نرفته و به محل کارش بازنگشته و هیچ گزارشی نیز ارائه نداده است. به همین دلیل، نمایندگی مجبور شده است از ابتدا برای پرداخت هزینه های ضروری خود از اعتبارهای خصوصی استفاده کند.

سپس اطلاعاتی که در سند آورده شده بسیار جالب توجه است: "دولت ایران که از وضعیت دشوار مالی نمایندگی آگاه بود، با توجه به اصول احترامات بین المللی و همچنین روابط خاص خویشاوندی میان ایران و آذربایجان، تصمیم به کمک برای نمایندگی آذربایجان گرفت و از ۲۲ ژوئن ۱۹۲۰ به مدت یک سال ماهانه ۴۰۰ تومان کمک مالی اختصاص داد".

در طول تقریباً یک سال از آن زمان که هیچ خبری از دولت آذربایجان شوروی نرسید، ابراهیم خان اعلام می کند که فعالیت های دیپلماتیک نمایندگی آزاد خان به طور رسمی تا ۱۶ ژوئن ۱۹۲۱ ادامه داشته و بر اساس تلگراف های رسیده از باکو، آرشیو و دارایی های مأموریت در ۲۲ ژوئن همان سال به سفارت روسیه تحویل داده شده است. ابراهیم خان می نویسد که این کار توسط آقای جمال شیرینلی، دبیر اول سفارت، که به دلیل بیماری عادل خان این وظیفه را به عهده داشت، انجام شده است. جالب است که در این سند هیچ اشاره ای به نقش جمال شیرینلی در صدور این دستور، از سوی شورای اجرایی آذربایجان شوروی وجود ندارد. به همین دلیل احتمال اینکه دبیر اول (مونسین) ارتباطات خود را بدون اطلاع عادل خان با باکو برقرار کرده است، تقویت می شود.

در این سند، ابراهیم خان نمونه دیگری از حمایت دولت ایران از سفارت آذربایجان در شرایط دشوار مالی ارائه می دهد و روشن می شود که با توجه به وضعیت شخصی و بیماری عادل خان، دولت ایران علاوه بر بدهی سالیانه، هر ماه ۳۰۰ تومان (برای مدت هشت ماه تا ۲۲ مارس ۱۹۲۲) به خود او پرداخت کرده است. علاوه بر این، یکبار دیگر ۲۰۰ تومان نیز پرداخت شده است. بنابراین، "مجموع مبلغی که دولت ایران پرداخت کرده است، در نهایت معادل ۷۴۰۰ تومان بوده است".

سپس در ادامه این سند، بدهی های سفارت به افراد مختلف، همچنین به تعدادی از کارمندان که بدون حقوق مانده اند و حتی مبلغی را که باید بابت تلگراف خدماتی که از طریق سفارت انگلیس به توپچوباشوف ارسال شده، پرداخت کند نیز ذکر و تأکید می کند که تمامی بدهی ها به جز یکی از آن ها بدون بهره بوده اند. ابراهیم خان همچنین تمام مبلغی که دولت ایران به سفارت داده است را در فهرست "بدهی های غیر فعال" قرار می دهد، اما با این حال معتقد است که این بدهی که "بدون هیچ شرطی" داده شده است باید "به عنوان مسئله ای مربوط به شرف و اعتبار ملت آذربایجان توسط دولت آذربایجان بازپرداخت شود". در اینجا، به ویژه اشاره می شود که دولت ایران خود همیشه با مشکلات مالی دست به گریبان بوده و حتی قادر به تأمین ضروری ترین نیازهای اساسی خود نیست.

ابراهیم خان به عنوان کارشناس در بخش دوم سند تحت عنوان "ارزیابی ماهیت" به بررسی هزینه های انجام شده برای تأمین نیازهای مأموریت و تضمین عملکرد صحیح آن می پردازد و با وجود اینکه تجربه خدمت در این زمینه را نداشته و از زمان ورودش به ایران با وضعیت بسیار دشواری مواجه بوده است، به این نکته اشاره می کند که "عادل خان وظیفه ای که به او محول شده بود را با وجدان کامل انجام داده، در شرایط ایجاد شده بسیار محتاطانه و با دقت عمل کرده و تلاش کرده که تمام اقداماتش در چارچوب قانون باشد و به عنوان یک مدیر خوب، هر یک سکه ملت را حفظ کند".

در این هنگام، ابراهیم خان اقدامات انجام شده به دستور سفیر برای فروش بخشی از اموال دولتی به منظور پرداخت هزینه های جاری نمایندگی را به عنوان "فارس ماژور" ارزیابی کرده و اعلام می کند که در این گونه موارد تمام الزامات رسمی رعایت شده است و تأکید می کند که اقدامات عادل خان زیاده خان باید "با اقدامات کاپیتان کشتی در دریا آزاد مقایسه شود".

همچنین، یادداشتی که ابراهیم خان در هنگام امضای سند اضافه کرده، از نظر نحوه برخورد و رویکرد او با مسئولیت محول شده بسیار قابل توجه است: "در این ارزیابی کارشناسی که در دو نسخه اصلی تنظیم شده، من سعی کرده ام به طور کامل بی طرف باشم و هرگونه رابطه شخصی یا گرایش سیاسی را کنار بگذارم و آن را با امضای خود تأیید می کنم".

دومین کارشناس، دکتر میر جعفر جعفراف نیز با این یادداشت که "من در بررسی دقیق گزارش های مالی نمایندگی دیپلماتیک جمهوری آذربایجان در ایران، شرکت کرده ام و نتایج ارائه شده در این سند را بطور کامل تأیید می کنم"، سند را امضا می کند. عادل خان زیاده خان که نسخه های همان سند و درخواست رسمی خود به ابراهیم خان را در تاریخ ۳۰ مه ۱۹۲۳ به پاریس ارسال کرده، به صورت رسمی از علی مردان بیگ توپچوباشوف به عنوان "رئیس شورای نمایندگان نخبگان ملت ما" درخواست می کند که در اولین فرصت ممکن مبلغ ذکر شده در سند برای پرداخت بدهی های سفارت به تمام بستانکاران آن به تهران ارسال شود. او تأکید می کند که: "این افراد با اعتماد و احترام به پرچم جمهوری آذربایجان و به من، به عنوان نماینده آن، مبلغ مورد

نیاز را به سفارت دیپلماتیک ما داده‌اند. مسئولیت قانونی و اخلاقی ما این است که ثابت کنیم که آنها در اعتماد به نماد بی‌عیب و نقص استقلال ما و شخصیت خدمتگزاران شایسته اش اشتباه نکرده‌اند."

از یادداشت‌هایی که علی مردان‌بیگ توپچوباشوف پس از ماه‌ها تأخیر و تنها در تاریخ ۱۸ اکتبر ۱۹۲۴ در زمان بررسی این اسناد در جلسه نمایندگی پاریس بر روی آنها نوشته، اینطور برمی‌آید که احتمالاً درخواست عادل خان زیادخان برای پرداخت بدهی‌های سفارت برآورده نشده است. چرا که تا این زمان سندی در این باره یادآوری یا مشاهده نشده است. وضعیت مالی نمایندگی آذربایجان در پاریس که از پیش از آن زمان تحت فشار بود و همچنان رو به وخامت می‌رفت، به این فرضیه قوت می‌بخشد که چنین فرصتی فراهم نشده است. لذا به دلیل این که موضع دولت ایران در این خصوص مورد بررسی قرار نگرفته است، اظهار نظر در این زمینه مناسب به نظر نمی‌رسد.

سال ۱۹۲۴ آخرین تاریخی است که در مکاتبات عادل خان زیادخان و توپچوباشوف در رابطه با سفارتخانه ذکر شده است. این دو چهره برجسته جمهوری آذربایجان در سال ۱۹۲۷ دوباره به تبادل نظر خواهند پرداخت، اما این بار با موضوعات کاملاً متفاوتی که به وضعیت مهاجرت آذربایجانی‌ها در اروپا و ایران اختصاص خواهد داشت.

با این حال، محتوای مکاتبات سال‌های ۱۹۲۰ تا ۱۹۲۴ تنها به مشکلات سفارت جمهوری آذربایجان در ایران و وضعیت مالی روزافزون دشوار مهاجرت سیاسی آذربایجان محدود نمی‌شود. در این راستا، نیاز است که به بررسی دیدگاه‌های ملی‌گرایانه این مکاتبات در اوایل قرن بیستم و اندیشه‌های دولت‌سازی ملی و مسئولیت‌های این نخبگان فرهنگی آذربایجان در قبال مردم خود، نیز ضروری است.

جالب توجه است که نگاه هر دو چهره برجسته جمهوری آذربایجان به وقایع پس از کودتای ۲۷ آوریل، به‌ویژه به کشتارهای جمعی که بلافاصله علیه نخبگان سیاسی کشور آغاز شد، تنها محدود به اثبات خشونت‌های رژیم جدید نیست. در عین حال، علاوه بر یادآوری یاد و خاطره دولتمردانی که مورد تعرض و حمله قرار گرفته‌اند، همچنین موضوع اعتراف به اشتباهات و خطاهای نخبگان آن زمان نیز از اهمیت زیادی برخوردار است.

علی مردان‌بیگ در اشاره به اسماعیل خان زیادخان و در تأکید بر شریک بودن در غم از دست دادن عادل خان می‌نویسد: "شما حق دارید، نخبگان ما قربانی‌های زیادی دادند. ما همه در برابر یاد آن‌ها مدیونیم و هنوز هم حق آن‌ها را به طور کامل ادا نکرده‌ایم... خسارات کشور ما، خسارات مشترک برای همه ماست. اگر یک برادر برای برادرش که زندگی اش را در راه هدفی مشترک قربانی کرده غمگین می‌شود، کشورمان نیز به فرزند عزیز خود و برای خدمتگزار فداکارش سوگوار است. نام‌های فراموش‌نشده‌ی آنها همیشه در پرتو درخشان شهادت خواهد درخشید، یاد پاک آنها هرگز از قلب ملت محو نخواهد شد. بهترین

راه برای ارج نهادن به آن‌ها، ادامه دادن به همدلی و همراهی در این کار بزرگ و مشترک است! و به هر قیمت و با تحمل تمام سختی‌ها و رنج‌های شخصی، ما همه موظفیم که از آن دفاع کنیم و برای تحقق آن تلاش کنیم."

علی مردان بیگ توپچوباشوف، به خوبی از رویارویی با دشواری‌های پیش روی خود برای تحقق وظیفه اصلی اش، یعنی آزادسازی وطن از اشغال، آگاه بود و در پاسخ به این سوال که: "نقش ما در خارج از کشور به عنوان سازمانی که فاقد دولت است و از ارتباط و تماس با کشور اشغال شده محروم است و هیچ منابع مالی هم ندارد، چه می‌تواند باشد؟" می‌نویسد که تسلیم نشده است. به ویژه با توجه به این که در سال ۱۹۲۲ برای نمایندگی پاریس سال بسیار دشواری بود و این تصور ایجاد شده بود که "حتی کسانی که قبلاً به ما ابراز علاقه می‌کردند و وعده‌های درخشانی می‌دادند، ما را فراموش کرده‌اند." او ادامه می‌دهد که "فریاد زدن برای کشورمان در تمامی کنفرانس‌ها و در مقابل همه دولت‌ها و در اعتراض به متجاوزان" را ادامه داده اند و خود او در کنفرانس جنوا با گرجی‌ها همکاری و در کنفرانس لوزان نیز با افراد مرتبط دیدار کرده است. توپچوباشوف با تأکید بر این که قدرت‌های بزرگ که وضعیت جدید سیاسی جهان را تعیین خواهند کرد، پس از یک ماه دوباره در لوزان گرد هم خواهند آمد، ابراز امیدواری می‌کند که در این اجلاس، بین متفقین و دولت آنکارا - مصطفی کمال پاشا آتاترک صلح برقرار شود و این امر، زمان بحث درباره مسائل جمهوری‌های اشغال شده مانند آذربایجان را نزدیک‌تر خواهد کرد. "با بی‌صبری و امید به اینکه سرانجام، خورشید در طرف ما خواهد درخشید، منتظر هستیم."

اما توپچوباشوف بلافاصله نشان می‌دهد که کاملاً از دیدگاه واقع‌گرایانه به تمام این انتظارات می‌نگرد: "اما طبیعی است که نتایج ممکن را بزرگنمایی نکنیم، به ویژه این که تجربه قبلاً ثابت کرده است..."

جملات بعدی وی، خط اصلی افکار این سیاستمدار بزرگ درباره علل سرنوشت تلخ جمهوری و ماهیت درس‌های اساسی که آموخته شده است را به‌طور کامل روشن می‌کند. بنابراین، توپچوباشوف بر این باور است که تجربه ثابت کرده که:

۱- آیا این ناشی از جهل برادر بزرگ و محبوب است، یا نشانه‌ای از بزرگترین خودخواهی و نگرش بیش از حد محافظه‌کارانه نسبت به منافع شخصی، که منجر می‌شود منافع برادر کوچک قربانی شود و حتی زندگی نوپا و جوان او را نابود کند؟

۲- نباید فقط به نزدیک‌ترین نزدیکان محدود شویم، بلکه باید در خارج از حیطه آنها نیز به دنبال جلب حمایت طرف‌های دیگری باشیم که به ما تمایل بیشتری نشان می‌دهند و جانب عدالت را بیشتر رعایت می‌کنند، (اگر چنین کسانی وجود داشته باشند).

۳- مهم‌تر از همه و در هر شرایطی باید تنها به خود و به قدرت معنوی و مادی خود امید داشت و به خود تکیه و اعتماد کرد.

۴- در نهایت، در زمینه ایجاد و تأسیس دولت و به طور کلی در سیاست، جایی برای احساسات وجود ندارد. حتی اگر این احساسات ناشی از هر گونه ملاحظه ای باشد، باید تنها به غرایز سالم و منافع واقعی، که در درجه اول منافع دولت است، توجه کرد.

از مطالب ارائه شده، روشن می شود که علی مردان بیگ توپچوباشوف، به عنوان یکی از مسن ترین، باتجربه ترین و بانفوذترین بنیان گذاران جمهوری، هنگام صحبت درباره درس ها و تجارب بدست آمده از سقوط جمهوری، ابتدا به عوامل خارجی توجه می کند و در این زمان بدون اشاره به خود موضوع اشغال از سوی کشورهای خارجی، به اشتباهات دولت جوان در برقراری ارتباط با متحدان خارجی و اعتماد بیش از حد به این روابط اشاره می کند. عبارت "تاریخ نگار آینده ممکن است ابتدا رهبران ما را به خاطر حوادث ۲۷ آوریل سرزنش کند" این احتمال را بیشتر تأیید می کند. توپچوباشوف ادامه می دهد که برای جلوگیری از این که تاریخ نگار آینده به این نتیجه برسد که نسل کنونی قدرت لازم برای ایجاد دولت را نداشته، ضروری است که "با دقت کافی به اصول سالم زندگی سیاسی پایبند بود و واقع گرایی بیشتری نشان داد و نیازها و خواسته های اساسی آن را به درستی درک کرد". موضع توپچوباشوف که با طرح سؤالات مهم، مسئولیت تاریخی افراد تأثیرگذار در ایجاد و تأسیس دولت را مطرح می کند، قابل درک است. اما باید توجه داشت، وی که در درباره علل اشغال جمهوری صحبت می کند، خود در سپتامبر ۱۹۱۸ کشور را ترک کرده و پس از آن اطلاعات کمی از رویدادهای بعدی از داخل کشور و به وسیله تلگراف، مکاتبات و منابع غیررسمی به دست می آورد.

در همین زمینه، شخصیتی مانند عادل خان زیادخان که با وجود دور بودن از کشور در زمان اشغال آذربایجان، اما به طور مستقیم در ایجاد دولت جمهوری و به ویژه در شکل گیری سیاست خارجی آن مشارکت داشت و در همان اوایل ۱۹۲۰ نیز همچنان با اوضاع داخلی کشور آشنا بود و دیدگاه متفاوتی در رابطه با وقوع کودتا و پیامدها و عوامل آن داشت. او افکار خود را با درد دل هایی بزرگ و به شیوه ای هنری بیان می کند:

"وقتی قلب انسان خون می گیرد، از چه می توان نوشت؟ از چه کسی و به چه کسی می توان شکایت کرد؟ هیچ طوفانی نمی توانست درخت نوپا و قوی ما را به این راحتی بر زمین بیفکند، اگر ریشه هایش قبلاً توسط کرم هایی از طرف خودمان خورده نمی شد. در میان ما عقاب ها نادرند، اما تعداد کرم ها بی شمار است. پس بگذارید کسانی که وجدان پاکی در برابر ملت ندارند، پشیمان شوند، زیرا تمام این فاجعه های ملی، تمام این اشک ها و نفرین ها همه و همه، بار خود را بر دوش روح های ننگین و منفور آن ها می گذارند و پس از مرگشان، نفرین های ابدی قسمت شان خواهد بود".

بنابراین، عادل خان زیادخان، انسان هایی را که خواسته یا ناخواسته به ایجاد دولت آسیب رسانده اند، از جمله مقامات فاسد و بدخواه و کسانی را که مفهوم و پیچیدگی آن دوران را درک نمی کردند و موجب سقوط جمهوری و فجایعی که برای مردم پیش

آمد شدند، مورد سرزنش قرار می‌دهد. او وضعیت موجود در وزارت امور خارجه را با مراسم افراطی در یونان با عنوان "وکسانالیا" (خدای میکائیل) مقایسه کرده و به شدت به آن حمله می‌کند و هشدار خود را که در کتابش ذکر کرده بود، همچنان به‌طور جالبی برجسته می‌کند:

"در معرض دید همگان باید لوحی سنگی با نوشته «ممنو سروای توتم» (به یاد داشته باشید که برده اید) نصب شود تا برادران آینده‌نگر ما را آگاه کند: فراموش نکنید که شما دیروز برده بودید، امروز آزاد هستید و اگر امور به‌درستی پیش نرود، آزادی از دستان بی کفایت شما پر می‌کشد و می‌رود و شما دوباره برده خواهید شد!!!"

عادل خان در مواجهه با این هشدار کشنده که متأسفانه به واقعیت پیوسته، می‌پرسد: "همه چیز دیروز رخ داد و گذشت، دیگر نیازی به تأمل بیشتر در این مورد نیست. امروز، فردا و در آینده چه باید کرد؟" او بعد از اشاره به این که پس از اشاره به چنین آشفتگی سیاسی و اجتماعی که با وجود فداکاری‌های بسیاری به‌دست آمده، از تکرار اشتباهات دیروز اجتناب کرده و از مهاجران سیاسی که صفوفشان به هم ریخته است، می‌خواهد که با هم مهربان باشند و برادرانه متحد شوند و "قبل از همه چیز آزادی از دست رفته‌مان را باز پس بگیریم و به ملت خود برگردانیم".

سطرهای بعدی نشان‌دهنده حقیقت شگفت‌انگیزی در دیدگاه‌های سیاسی عادل خان زیاده‌اند است. او که از خانواده‌ای اشرافی و از نسل شاهان قاجار است و در رفاه و آسایش بزرگ شده، زمانی که از نظریه طبقاتی سخن می‌گوید و حتی در مورد رژیم کمونیستی که او را از وطنش رانده و ورشکسته کرده هم، با موضعی کاملاً دموکراتیک اظهار نظر می‌کند و شوک بزرگی به وجود می‌آورد. بعد از بازگرداندن آزادی از دست رفته و "تحويل آن به مردم"، اولین نکته‌ای که عادل خان بر آن تأکید می‌کند این است: "آن زمان مردم این فرصت را خواهند داشت که اراده خود را آزادانه بیان کنند و اطاعت از اراده مردم وظیفه ماست." قطعاً این جمله، تنها یک سری کلمات خوشایند نیستند، چرا که عادل خان در ادامه می‌نویسد: "اگر مردم آزاد ما، البته آزادانه و بر اساس تفکر خود و بدون هیچ فشار خارجی، مثلاً حتی شیوه کمونیستی را به‌عنوان مدل حکومتی برای خود مناسب ببینند، من نخستین کسی خواهم بود که در برابر تصمیم آزاد مردم سر تعظیم فرود می‌آورم و خوشحال خواهم شد که ملت ترک ما به قدری پیشرفت کرده است و به اتکای تشخیص خود به این نتیجه رسیده که شکل جمهوری دموکراتیک انتخابی شان، دیگر برایشان مناسب نبوده و تصمیم به تغییر گرفته خواهد شد."

عادل خان زیاده‌خان تصریح می‌کند که وقتی از "کمونیسم" سخن می‌گوید، این را در معنای "مدل کنونی که به مردم ما تحمیل شده" بیان نمی‌کند، بلکه منظور او "کمونیسم به معنای ایده‌آل و خالص آن است." البته اگر ملت آزادانه و خود به این تصمیم رسیده باشد.

طبیعی است که عادل خان زیادخان، از طریق صد هزار هموطن خود که از جمهوری شوروی آذربایجان به ایران مهاجرت کرده بودند، به خوبی از وضعیتی که رژیم کمونیستی در آذربایجان به مردم تحمیل می نموده، آگاه است. با این حال، او امید خود را از دست نمی دهد و می گوید: "اگرچه وضعیت برای ما بسیار دشوار است، اما در نهایت من معتقدم که ما باید پیروز شویم. ملّتی که زمانی زندگی آزادانه دولتی را تجربه کرده است، نمی تواند آن را به طور کامل از دست بدهد و باید روزی، به هر قیمتی که شده، دوباره آن را بازگرداند!"

عادل خان زیادخان با تأکید بر این که "تمام محتوای زندگی خود را با این روایا" می گذرانند، به خاطرات زندگی گذشته اش و همکاری با علی مردان بیگ در سن پترزبورگ اشاره می کند که در زمان حکومت های بوروکراتیک که اکنون به تاریخ پیوسته اند، چگونه بیانیه ای برای "خدمت به منافع مردم" و از طرف مردم آماده می کرده اند، و می گوید: "طبیعی است که شما و اسماعیل خان از من بیشتر خدمت کرده اید، زیرا شما در زندان ها بوده اید و با گذر از مسیرهای پرتلاطم، آزادی را برای مردم مان به ارمغان آوردید".

عادل خان زیادخان در واکنش به "مرتجع" نامیده شدن کسانی که برای مردم خود رنج های فراوانی را تحمل کرده و شکنجه ها دیده بودند، و در مقابل این خدمات شان، با چنین اتهامی از سوی "حامیان جدید ملّت ما" مواجه شده بودند، این موضوع را "طعن تلخ سرنوشت" می نامد و بخاطر این موضوع از صمیم قلب رنج می برد. اما ایمان او به اینکه دستان آلوده به خون برادران بی گناه، روزی با حکم سخت خداوند و عدالت مردم مجازات خواهند شد، او را "برای میهن عزیزمان و به امید سعادتش، به تحمل تمام رنج های روحی با صبر" سوق می دهد: "چرا که روزی خورشید باید در وطن ما طلوع کند و دل های خسته ما را گرم کند !!!"

خواندن نامه های عادل خان زیادخان و علی مردان بیگ توپچوباشوف و درک ماهیت نوشته های آنها، احساسات پیچیده ای را برمی انگیزد؛ در آخرین سطرهای این نوشته، حس کنجکاوی، شگفتی، افتخار، حیرت، تأسف، اندوه و شادی، جزو شدیدترین و برجسته ترین احساساتی هستند که از آگاهی به مراحل تاریخی آذربایجان پس از سال ۱۹۲۳ نشأت می گیرد. بدیهی است که برای کسانی که در مبارزه برای آزادی وطن و ملتشان مبارزه کرده اند، به این آزادی دست یافته اند، دولت مستقل جمهوری آذربایجان را بنیان گذاری کرده اند و سپس تمام تلخی ها و دردهای اشغال و سقوط آن را تجربه کرده اند، این واقعیت که امیدهایشان برای طلوع دوباره خورشید آزادی برای کشورشان و گرم کردن دل های خسته شان، در دوران حیاتشان تحقق نیافته، حقیقتاً تأسف برانگیز و دردناک است.

هرچند، در نهایت، ایمان به این که روزی خورشید آزادی بر وطن خواهد درخشید آنها را فریب نداد. با عشق به ملّت بزرگ و مسئولیتی که به آن اشاره کرده اند و مدت کوتاهی نیز "زندگی آزاد" را تجربه کرده اند، این "لذت آزادی" را به نسل های بعدی

منتقل کردند. پرچم جمهوری آذربایجان که در خارج از وطن نگه‌داشته شده بود و افتخار آن حفظ گردیده بود، دوباره در میدان‌ها به اهتزاز درآمد و بر فراز صدها سفارتخانه در پایتخت‌های مختلف برافراشته شد. همچنین "تاریخ‌نگاران آینده" نیز که احساس مسئولیت زیادی نسبت به آنها داشتند، خدمات نسل جمهوری‌خواه در برابر میهن، ملت و تاریخ را به‌طور جامع بررسی و به‌درستی ارزیابی کردند. نام‌های این نسل که سال‌ها به‌عنوان ممنوعه شناخته می‌شدند اعلام شد، مسیر زندگی‌شان مورد مطالعه قرار گرفت، و میراث مکتوب غنی‌شان بارها منتشر و به نسل‌های جوان منتقل گردید. این تلاش‌ها همچنان ادامه دارد و بی‌تردید در آینده نیز ادامه خواهد یافت.

بنابراین، در اینجا مقاله‌ای را که تنها به یک صفحه از تاریخ جمهوری آذربایجان اختصاص دارد (تأسیس نمایندگی این جمهوری در ایران و برقراری روابط دیپلماتیک بین دو کشور همسایه و خویشاوند) با اطلاعاتی مختصر در مورد زندگی بعدی شخصیت‌های اصلی آن، که نه‌تنها تحت تأثیر روند تاریخ بلکه به حکم تقدیر و سرنوشت نیز مجبور به تجربه رویدادهای دراماتیک شده‌اند، به پایان می‌رسانیم.

عادل خان زیادخان، نخستین و آخرین رئیس نمایندگی جمهوری آذربایجان در ایران، پس از پایان همه مسائل مربوط به سفارت، مدتی در ایران ماند و تابعیت این کشور را پذیرفت. او در سال‌های مختلف در شهرداری تهران، وزارت تأمین اجتماعی ایران، بخش کشاورزی، و اداره راه‌آهن و کشتیرانی تبریز مشغول به کار بود. در سال ۱۹۳۴ به استانبول مهاجرت کرد و باقی عمرش را در ترکیه گذراند. او در دانشگاه استانبول تدریس می‌کرد و در سال ۱۹۵۷ در سن ۸۰ سالگی در این شهر درگذشت. عادل خان زیادخان همچنین نویسنده بود و کتاب‌هایی همچون "سفرنامه؛ سفر سه‌ماهه من در اروپا" (۱۹۰۹)، "اطلاعات تاریخی، ادبی و سیاسی درباره آذربایجان" (۱۹۱۹) و "پرواز قلم" (۱۹۳۱) را نوشت که هم در دوران حیاتش و هم پس از آن چندین بار منتشر شد. در کتاب "پرواز قلم"، او درباره از دوران زندگی و کار خود در ایران صحبت کرده، اما هیچ اطلاعات جدیدی درباره سفارت ایران نیاورده و عملاً به این موضوع هیچ اشاره‌ای نکرده است. با این حال، در نامه‌هایش به علی مردان بیگ توپچوباشوف در دوره‌های ۱۹۲۰-۱۹۲۴ و ۱۹۲۷-۱۹۳۲، نکات زیادی را درباره دوران اقامت خود در ایران و وضعیت مهاجران آذربایجانی در این کشور بیان کرده است که احتمالاً روزی در قالب کتابی جداگانه منتشر خواهد شد.

زندگی سیاسی و دیپلماتیک و نام اکبرآقا صادق‌اف، معاون سفیر و دومین مقام و چهره جمهوری آذربایجان در ایران و به عنوان یکی از چهره‌های برجسته دیپلماسی آذربایجان، با وجود موفقیت‌های اولیه و امیدهای بزرگی که در زمینه دیپلماسی آذربایجان داشت، بطور کاملاً متفاوتی بعد از کودتای آوریل ۱۹۲۰ به یک سرنوشت تلخ تبدیل شد. همانطور که در بالا اشاره شد، پس از این کودتا و با وجود این که هنوز مشخص نبود که روند اوضاع به کدام طرف خواهد رفت، اکبرآقا که به محل کار خود در ایران بازنگشت و هیچ اقدامی برای انتقال مبالغ قابل توجهی که از دولت جمهوری آذربایجان به عنوان بودجه سفارت دریافت کرده

بود، انجام نداد. حتی با وجود ادعای خود که این پول‌ها را بر اساس «فرمانی» به «دولت جدید» تحویل داده است، به وطن بازنگشت و در نهایت به گرجستان و سپس در سال ۱۹۲۱ به ایتالیا مهاجرت کرد. در سال ۱۹۲۳ او در شهر پروچای ایتالیا زندگی می‌کرد و در حال ادامه تحصیلات عالی بود.

اما اطلاعاتی که از زندگی او در سال‌های بعد موجود است بسیار محدود است. در این میان، رامیز ابوطالب اف به عنوان یک دیپلمات باتجربه و یکی از محققان برجسته در زمینه مهاجرت سیاسی آذربایجانیان در خارج از کشور، در یکی از کتاب‌های خود به دو نفر از دانشجویان آذربایجانی که در خارج تحصیلات خود را به پایان رسانده اما به آذربایجان بازنگشته بودند اشاره می‌کند که زندگی‌شان به طرز دراماتیکی با خودکشی پایان یافت. یکی از این دو نفر، که در رشته کشاورزی از موسسه کشاورزی کپروزه در ایتالیا فارغ‌التحصیل شده بود، اکبر آقا صادق‌اف بود که در سال ۱۹۲۸ خودکشی کرد. با این حال، ابوطالب اف که احتمالاً از پیشینه سیاسی او و ارتباطش با جمهوری آذربایجان بی‌اطلاع بوده، او را صرفاً به‌عنوان یکی از دانشجویان فرستاده‌شده توسط جمهوری آذربایجان به خارج تلقی کرده است.

نویسنده این مطالب، دلایل این خودکشی‌های را ناشی از شرایط سخت زندگی در مهاجرت و وضعیت دشوار اقتصادی به‌ویژه بحران اقتصادی عمیقی که غرب را در دهه ۱۹۲۰ فراگرفته بود می‌داند که تأثیر فراوانی در افزایش افسردگی و خودکشی‌ها داشت. اما بدون مدارک مستند، نمی‌توان علت دقیق خودکشی اکبر آقا صادق‌اف ۳۶ ساله را مشخص کرد.

در این میان، بیوگرافی سومین شخصیتی که از وقایع مربوط به سرنوشت سفارت مطلع بود و در روشن شدن قضیه اکبر آقا صادق‌اف نقش مهمی داشت، یعنی علی مردان‌بیگ توپچوباشوف، چهره برجسته سیاسی، اجتماعی و دولتی آذربایجان، بطور گسترده‌ای شناخته شده است. بنابراین در اینجا به این بسنده می‌کنیم که رئیس پارلمان جمهوری و رئیس هیئت نمایندگی آذربایجان در کنفرانس صلح پاریس در نیمه دوم دهه ۲۰ میلادی، ارتباطات خود را با چهره‌های شناخته شده مهاجر در ایران، به ویژه تجار و عادل خان زیاده‌خان، از سر گرفت. در این مکاتبات، مسائلی مانند حوادث رخ داده در جمهوری آذربایجان شوروی، به ویژه موج گسترده مهاجرت به ایران که ناشی از سیاست‌های جمع‌سازی بود، به‌طور گسترده مورد بحث قرار گرفت. علی مردان‌بیگ توپچوباشوف در ۵ نوامبر ۱۹۳۴ در پاریس درگذشت، اما علی‌رغم وضعیت مالی دشوار خود در سال‌های پایانی عمر، آرشیو نمایندگی پاریس و مکاتبات خود با مهاجرین آذربایجان در سراسر جهان را حفظ کرد و بدین‌وسیله میراث غنی و ارزشمندی از خود برای تاریخ‌نگاران آینده که همواره به آنها می‌اندیشید، بجا گذاشت.

**Azərbaycan Cümhuriyyətinin Tehrandakı səfirliyi:
İran-Azərbaycan münasibətlərinin görünməyən tərəfləri və
Azərbaycan diplomatiyasının Şərəf məsələsi**

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı gündən qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı dostluq münasibətləri yaratmaq, onların tərəfindən müstəqilliyinin tanınmasına nail olmaq uğrunda məqsədyönlü xarici siyasət yürüdüb. Qonşu İranla əlaqələrə bu baxımdan xüsusi önəm verilib. Belə ki, Azərbaycanın bu ölkə ilə uzun əsrlər müştərək tarixi olub, Araz çayı boyu Şimala və Cənuba bölündükdən sonra da İranın tərkibində yaşayan soydaşları ilə istər Rus imperatorluğu dövründə, istərsə də monarxiya devrildikdən sonra əlaqələr kəsilməyib. Bakıda və ölkənin digər regionlarında yüz minlərlə İran təbəələri, əslində azərbaycanlılar yaşayıb, işləyib, öz "iranlı" icmasını yaradıblar.

Lakin 1917-ci ilin əvvəllərində, Şimali Azərbaycanda öz dövlətçiliyini qurmaq üçün real şəraiti yetişəndə "Azərbaycan muxtariyyəti" şüarını irəli sürən milli ruhlu siyasi xadimlər məhz bu – coğrafi, dini, qohumluq və d. tellərlə ən sıx bağlı olduğu ölkədən güclü təzyiq və etirazlarla üzləşirlər. "Azərbaycan muxtariyyəti" şüarında "muxtariyyət" tələbinə qarşı çıxan rus-bolşevik-erməni qüvvələrindən fərqli olaraq İran tərəfi bu ifadədəki "Azərbaycan" kəlməsini qəbul etmir.

İran dövləti əvvəlcə çoxsaylı mətbuatı, daha sonra rəsmi strukturları vasitəsilə öz vilayətlərindən birinin coğrafi adının Qafqazda yaranacaq yeni müsəlman-türk dövlətinə verilməsinə ən kəskin şəkildə etirazını bildirir. Tehran mətbuatı 1917-ci ildən başlayaraq bu tələbin irəli sürülməsində "müqəssir" bildiyi "Müsavat" partiyası və onun lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə qarşı iki il davam edəcək və bəzən təhqir halına keçəcək geniş kampaniya açır. Rəsulzadə bu tayda "Azərbaycan" adının işlənməsi əleyhinə söylənən tarixi-siyasi iddialara uzun müddət "Açıq söz" və "Azərbaycan" qəzetlərində təklikdə cavablar verir, yeni yaranmış dövlətin tarixi-milli və siyasi zəmində "Azərbaycan" adını daşması haqqını məntiqi dəlillərlə əsaslandırır.

Burada vurğulanmalıdır ki, 1918-ci ilin 28 mayında Cümhuriyyətin yarandığı elan ediləndə ölkənin hansı ad daşıyacağı ümumən müzakirə və ya mübahisə mövzusu olmamışdır. Bu baxımdan Azərbaycanın "Qızıl Nəsl" sayıla biləcək milli ruhlu ziyalı zümərəsinin XIX əsrin sonlarından "Azərbaycan" kəlməsini mətbuat və ədəbiyyat vasitəsilə Arazın şimalındakı "rus quberniyalarına" gətirməsi ilə başlanan bir prosesinin cəmi 30 ildən sonra həmin adda dövlətin

yaradılması ilə başa çatması sözün ən geniş mənasında tarixi-siyasi əhəmiyyətə malik hadisə sayılır.

Cənubi Qafqazın şərqində, Bakı, Gəncə, İrəvan quberniyaları əhatə edən ərazilərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adlı yeni dövlətinin yaradılması haqda xəbər dərhal teleqrafla dünyanın əksər siyasi mərkəzlərinə çatdırılır, Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski bu haqda digər paytaxtlar kimi Tehrana da rəsmi məlumat verir.

Lakin İran dövləti artıq baş vermiş fakt qarşısında belə - istiqlalı elan edilmiş Cümhuriyyətin "Azərbaycan" adlandırılması ilə yenə də barışmır. 1918-ci ilin yayında İstanbulda keçirilməsi nəzərdə tutulan və yeni dövlətlərin tanınma məsələsinin həlli gözlənilən beynəlxalq konfransda iştirak etmək üçün M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi diplomatik missiya bu şəhərə yetişən kimi geniş fəaliyyətə başlayır. İlk olaraq İstiqlal bəyannaməsinin tam mətni və AXC haqda digər məlumatlar olan sənədlər İstanbuldakı bütün xarici nümayəndəliklərə təqdim edilir. Bu ölkələrin əksəriyyətinin Azərbaycanın istiqlalına münasibəti birmənalı olmasa da, yalnız İranın İstanbuldakı konsulluğu göndərilən sənədləri oxumadan "Biz Azərbaycan adında müstəqil dövlət tanımırıq" – deyə geri qaytarır. İran konsulu Mirzə Mahmud xan Dəvəli Qacarın bu hərəkəti onunla hələ İrandan yaxın tanış olan M.Ə.Rəsulzadəni o həddə hiddətləndirir ki, onunla sonrakı görüşlərdən imtina edir və hətta diplomatik qəbullarda təsadüfən rastlaşdıqda belə salamlaşmır.

1918-ci ilin sentyabrın sonlarında İstanbula gələn ikinci Azərbaycan diplomatik missiyasının rəhbəri Əli Mərdan bəy Topçubaşov da Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması məsələsi ətrafında bu şəhərdə olan İran diplomatları ilə görüşlərində zahirən bütün ehtiram və hörmətli rəftara, uzun-uzadı müzakirələrə baxmayaraq eyni qətiyyətli və kəskin "etirazla" üzləşir. 1919-cu ilin əvvəllərində, I dünya müharibəsinin nəticələrinin, o cümlədən yeni yaranan dövlətlərin taleyinin artıq İstanbulda deyil, Parisdə Sülh Konfransında həll olunacağı aydınlaşanda Ə.M.b.Topçubaşovun İstanbulda İranın xarici işlər naziri və Sülh konfransında İran nümayəndə heyətinin başçısı Müşavir-əl Məmalik Əliqulu xan Ənsari ilə keçirdiyi üç görüşün hamısı ağır təəssüratla başa çatır. Topçubaşovun şəxsinə həqiqətən böyük hörmətlə yanaşan Əliqulu xan Parisə yola düşmək ərəfəsində Əli Mərdan bəyin xəstə yatdığını eşidərək özü vidalaşmaq üçün onun yanına otelə gəlir, lakin bu görüşdə də Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün ən münasib yolun daxili idarəçilik saxlanılmaqla İrana birləşmək olduğunu bildirir, ən yaxşı halda konfederasiya barədə düşünmək təklifini təkrar edir.

İran dövləti Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı son dərəcə barışmaz mövqedə qalmaqla artıq beynəlxalq səviyyədə konkret addımlar atır, ad məsələsindən tutmuş, onun əhatə etdiyi ərazilərə öz tarixi torpaqları iddiası ilə Paris Sülh konfransına müraciət edir. Bu məsələ Cümhuriyyətin tanınması yolunda bir əngələ çevrilməyə başlayır. Qərb dövlətlərinin nümayəndələri belə öz yazışmalarında yeni respublikasının adının İran vilayətindən götürülməsi məsələsinə diqqət yönəldirlər. Azərbaycan hökuməti İranla münasibətlərdə yaranmış arzuolunmaz vəziyyəti dəyişmək məqsədilə yubanmadan bu ölkə ilə diplomatik əlaqələr qurmaq yolunda daha bir cəhd edir və İsmayıl xan Ziyadxanovun başçılığı ilə İrana rəsmi diplomatik missiya göndərmək haqda qərar verir.

Qacarlar sülaləsinin şahlıq etdiyi ölkəyə göndərilən belə mühüm missiyanın rəhbəri kimi məhz İsmayıl xanın seçilməsi təsadüfi deyildi. Tanınmış ictimai-siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının görkəmli nümayəndəsi İsmayıl xan özü də Qacarlar nəslinə mənsub Ziyadoğulları ailəsinin üzvü idi, sonuncu Gəncə xanı Cavad xanın birbaşa varislərindən sayılırdı, anası İran şahzadəsi Bəhmən Mirzə Qacarın qızı idi. Bu heyətin tərkibinə Qacarlar nəslinin daha bir nümayəndəsi, Bəhmən Mirzənin oğlu, general-mayor, şahzadə Əmənulla Mirzə Qovanlı-Qacarın da daxil edilməsi isə açıq-aydın İran hökumətinə iki dövlət arasında "qohumluq" əlaqələrinin mövcudluğuna işarə kimi qəbul olunmalıydı. Azərbaycan hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyskinin imzaladığı 1919-cu il 20 mart tarixli mandatda Missiyaya "Dost qonşu Şah hökumətinə 1918-ci il 28 may tarixində müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yarandığını elan etmək və Azərbaycanla İran arasında qarşılıqlı dostluq münasibətləri yaratmaq məqsədilə Azərbaycan hökuməti adından ilkin danışıqlar aparmaq səlahiyyəti" verilir, bu danışıqların əhatə edəcəyi konkret məsələlər göstərilirdi.

1919-cu ilin aprel ayında İsmayıl xan Ziyadxanovun başçılıq etdiyi Azərbaycan Fövqəladə diplomatik missiyası Tehrana yola düşür. "Azərbaycan" adına görə İranda baş qaldıran və artıq siyasi müstəviyə çıxarılan narazılıqların açıq münaqişə həddinə çatmaması və razılıqla həll olunması üçün həmin məsələni hər vəchlə qızıqsıdaran İran mətbuatını "sakitləşdirməyə" çalışan M.Ə.Rəsulzadə "Azərbaycan" qəzetində "İran və biz" başlıqlı məqalə dərc edir və İsmayıl xan Ziyadxanovun başçılığı ilə Bakıdan gələn "heyəti-mürəxxəsini" İran tərəfindən "hüsn-qəbilə" ilə qarşılanacağına və "dost və əqraba bir milləti təmsil elədiyinə qane olaraq" ona "müamilə edəcəyinə" ümidini bildirir.

Beləliklə, İranla diplomatik əlaqələrin qurulması sahəsində ilk addım atılır. İran mətbuatından məlum olur ki, İsmayıl xanın missiyası həqiqətən Tehrandə böyük hörmətlə

qarşılanmış və bu zaman onun Qacarlar nəslindən olduğu da xüsusi vurğulanmışdır. "Qafqaz islam millətinin» nümayəndəsinin İrana gəlişindən məmnunluğunu bildirən yarı rəsmi "İran" qəzeti bu məqamı hətta "Qonaq bizdəndir" adı ilə öz yazısının başlığına çıxarmışdır: "Bu möhtərəm qonaq bizdəndir, yəni o tayfadandır ki, İranda 100 ildən artıq səltənət etmiş, sözün əsl mənasında İran dövlətinin və millətinin nümayəndəsidir. Cənab İsmayıl xan Ziyadxanlı tayfasındandır, bunlar Gəncədə ən möhtərəm və etibarlı xanlardan sayılırlar və çar Rusiyası hökumətinin işğalından öncə Gəncədə hökmranlıq etmişlər". Maraqlıdır ki, bu yazıda Qafqaz ayrıca coğrafi məkan kimi göstərilir və onun "islam millətinin" qədim dövrlərdən bəri İranla siyasi, dini və qonşuluq əlaqələri olduğu" vurğulanır.

İran hökuməti İsmayıl xanın missiyasına Tehranın Möqtədirülmülk bağında ayrıca iqamətgah ayırmış və heyət dövlətin bir sıra ali rəhbərləri, o cümlədən İran şahı və baş nazir Vüsuq-ed Dövlə tərəfindən qəbul edilmişdir. Qacar nəslinə mənsub qonağı şəhər kənarındakı Fəxribağiyə sarayında qəbul edən gənc Əhməd şah ona Azərbaycanın sərhədləri, hökumətin tərkibi, parlamentdəki siyasi fraksiyalar və Versaldakı (Paris) sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyəti haqqında suallar vermişdir.

Təbii ki, bu görüşlər zamanı İsmayıl xanın təmsil etdiyi dövlətin adı məsələsi də ortaya gəlmiş, hətta onun dəyişdirilməsi təklifi edilmişdir. Söhbətlərin gedişindən aydın olur ki, İsmayıl xan Ziyadxanov İran tərəfi ilə bu mövzu ətrafında hər hansı mübahisə açmaq istəməmiş və öz missiyanın qarşısına qoyulmuş əsas vəzifənin həllinə, bu qonşu ölkə ilə diplomatik münasibətlərin qurulmasına nail olmağa çalışmışdır.

Həmin günlər İran mətbuatında özünü "İranın şimalındakı böyük və məşhur əyalətin" adı ilə "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adlandıran bir ölkədən gələn nümayəndələrin, yəni İsmayıl xanın missiyasının "hansı məqsədlə" İran dövləti tərəfindən qəbul edildiyi kimi çoxsaylı suallar və iradlar qaldırılırsa da İran tərəfi, həmin məsələnin hələ uzun müddət gündəmdə qalacağına baxmayaraq, real siyasi şəraitdən çıxış edərək Azərbaycan nümayəndə heyəti ilə danışıqları davam etdirir. Nəticədə Tehran hökuməti ilə AXC arasında daimi diplomatik nümayəndəliyin və İranın bir sıra məntəqələrində konsulluqların açılması barədə razılıq əldə olunur, poçt-teleqraf, ticarət və s. sahələrə dair saziş layihələri hazırlanır.

Vətənə dönməzdən əvvəl İsmayıl xan bir daha İranın baş naziri Vüsuq-ed Dövlə ilə görüşür və İran dövlətinin Azərbaycan, Türküstan və d. əraziləri hesabına öz sərhədlərini genişləndirməsi haqda İran nümayəndə heyətinin Versal (Paris) sülh konfransında qaldırdığı iddia ilə bağlı məsələni gündəmə gətirir. Baş nazir İranın belə bir fikri olmadığı, öz nümayəndə

heyətinə etiraz göndərdiyi və bu qeyri-dəqiq xəbəri təkzib etməyi tapşırdığı kimi cavab verir və əlavə edir ki, hətta "İran nümayəndə heyətinə Versalda Azərbaycan Respublikasının suverenliyini müdafiə etmək haqda teleqram göndərilmişdir".

Burada İran dövlətinin Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı münasibətinin yumşalmasında Avropa dövlətlərinin Paris Sülh konfransında İranın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına qeyri-qənaətbəxş münasibəti, əlbəttə ki, nəzərə alınmalıdır. Son nəticədə Böyük Dövlətlər İranın I dünya müharibəsində bilavasitə iştirak etmədiyi, yəni neytral qaldığını əsas gətirərək onun hər hansı ərazi iddialarına haqqı olmadığını bildirmiş, İran ümumiyyətlə Konfransın işinə buraxılmamış və İran nümayəndə heyətinin bir çox qonşu ölkələrə qarşı geniş ərazi tələbləri heç baxılmadan rədd edilmişdir.

Digər tərəfdən Əli Mərdan bəy Topçubaşovun rəhbəri olduğu Azərbaycan nümayəndə heyəti də istər Paris Sülh Konfransına təqdim etdiyi sənədlərdə, istərsə də İran nümayəndə heyəti ilə danışıqlarda "Azərbaycan" deyərkən yalnız Qafqaz Azərbaycanı nəzərdə tutulduğunu döən-döənə vurğulayırdı. Eləcə də "Qafqazlılar" adından İran Azərbaycanı sakinlərinə "qüdrətli və mədəni İran dövlətinin himayəsi altında siyasi və fərdi azadlığa nail olmaq, böyük inkişafa, sosial və siyasi tərəqqiyə qovuşmaq arzu edilirdi".

1919-cu ilin sentyabrında İranın yeni xarici işlər naziri və bu ölkənin Paris sülh konfransında nümayəndə heyətinin yeni başçısı təyin olunmuş Firuz Mirzə Azərbaycan nümayəndə heyəti ilə münasibətlərin müsbət mənada dəyişilməsinə rəvac verir və Azərbaycan diplomatlarının da səyləri nəticəsində bu münasibətlər inkişaf etdirilərək sıx əməkdaşlıq həddinə çatır. Həmin ilin oktyabr ayında Parisdə Azərbaycan-İran birgə komissiyası yaradılır və iki dövlət arasında əməkdaşlığın əsasları haqqında saziş layihəsi hazırlanır. 1919-cu il dekabrın əvvəllərində isə İran dövləti Azərbaycan hökuməti ilə danışıqlar aparmaq üçün təcrübəli siyasətçi Seyid Ziyaəddin Təbatəbəinin başçılığı ilə Qafqaz Fövqəladə Komissiyasını Azərbaycana göndərir.

Xüsusi qeyd edilməlidir ki, bu sonuncu addımın atılmasında həmin dövr bölgədə, o cümlədən Azərbaycanda gedən dövlət quruculuğu proseslərini diqqətlə izləyən Qafqazdakı İran diplomatlarının müşahidələri də mühüm rol oynayır. Belə ki, yeni dövlətlərin bütün mövcud çətinliklərə baxmayaraq, "tam müstəqil formada öz işləri ilə məşğul olub qanunlar qəbul etdiyi", "qədim dövlətlərin də çəkindikləri" addımlar atdığı, böyük dövlətlərin "hərbi qüvvələr vasitəsilə öz hüquqlarını qorumaq və niyyətlərini reallaşdırmağa qadir olmasına baxmayaraq" bu hökumətlərə "siyasi komissiyalar göndərüb, müqavilələr bağladığı" kimi

reallıqlar qarşısında İran diplomatları öz rəhbərliklərinə dövlət mənafeləri naminə "heç bir mülahizə irəli sürmədən" Qafqaz hökumətləri ilə münasibətlər qurmağı tövsiyə edirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin 1920-ci ilin yanvarında Paris Sülh Konfransının nəticələrinə əsasən dünyanın aparıcı dövlətləri tərəfindən de-fakto tanınması kimi tarixi hadisə isə bu məsələdə son nöqtəni qoymuş oldu. Qarşılıqlı dostluq və iqtisadi münasibətlərin qurulmasında maraqlı olan hər iki ölkənin səyləri 1920-ci il 20 mart tarixində AXC və İran arasında dostluq müqaviləsi və bir neçə sazişin bağlanması ilə başa çatdı. 1920-ci il aprelin 15-də Azərbaycan Parlamenti iki ölkə arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin əsası qoyulan bu sənədləri təsdiq etdi.

Həmin hadisədən bir qədər əvvəl isə, artıq Qacarlar nəslə Ziyadxanovlu ailəsinin digər üzvü, İsmayıl Xan Ziyadxanovun kiçik qardaşı, İranda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin diplomatik nümayəndəsi təyin olunmuş Adil xan Ziyadxan (Ziyadxanov) başçılıq etdiyi missiya ilə 1920-ci ilin yanvar ayında Tehrana gəlmişdi. AXC və İran arasında bağlanan 20 mart 1920-ci il tarixli müqavilə İranın Azərbaycan Cümhuriyyətini tanıması kimi qəbul edilərək martın 21-də, Novruz bayramı günü, Tehrandə Azərbaycan Cümhuriyyətinin səfirliyini açılır və İran rəsmilərinin, çoxsaylı qonaqların iştirak etdiyi bu mərasimdə təntənəli şəkildə Azərbaycanın üç rəngli bayrağı qaldırılır.

*** **

21 mart 1920-ci il. Hadisələrin sonrakı inkişafı bucağından baxılırsa bu əlamətdar tarix eyni zamanda həmin səfirliyin fəaliyyətinin heç də uzun sürməyəcəyinin, bir aydan az keçmiş –1920-ci il 27 aprelində Azərbaycanın bolşevik ordusu tərəfindən işğalı nəticəsində sona yetəcəyinin göstəricisi də sayıla bilər.

Lakin məhz bu hadisədən sonra Cümhuriyyətin İrandakı səfirliyinin aqibəti ayrıca bir hekayətə çevrilir, çox acı, ağrılı olmaqla bərabər Cümhuriyyət Kişilərinin ən ağır məqamlarda belə öz mərd, alicənab, dürüst insani simalarını necə qoruduqlarının, Vətənə, Xalqa, Dövlətçiliyə sevgi və sadiqliklərinin daha bir nümunəsi yaranır.

Digər tərəfdən, Cümhuriyyətin İrandakı səfirliyinin fəaliyyətini və iki ölkə arasında bərabər hüquqlu, qarşılıqlı əlverişli münasibətlər ənənəsinin qoyulmasında xidmətini heç bir halda bu "bir aylıq" müddətlə ölçmək olmaz. Nəzərə alınmalıdır ki, hələ Rusiya imperatorluğu vaxtından İranın Cənubi Qafqazın bir çox şəhərlərində, o cümlədən Bakıda konsulluğu olması və Cümhuriyyət dövründə də həmin nümayəndəliklərin öz fəaliyyətlərini davam etdirməsi faktı

qarşısında müstəqil Azərbaycanın da bu ölkədə öz rəsmi nümayəndəliyini açmaq iddiası İran dövləti tərəfindən dərhal qəbul edilməmişdi. Rusiya monarxiyası dağıldıqdan sonra İranda yaşayan keçmiş rus təbəələri - azərbaycanlıların Təbrizdə öz nümayəndəliklərini yaratmaq cəhdlərinə də tezliklə Tehran hakimiyyəti tərəfindən son qoyulmuşdu.

İranla mürəkkəb və ziddiyyətli münasibətləri addım-addım adlayan Azərbaycan tərəfi artıq bu ölkədə öz səfirliyini açmaq məsələsində də razılıq əldə edir. Cümhuriyyətin İranda diplomatik nümayəndəliyi Azərbaycan hökumətinin 1 avqust 1919-cu il tarixli qərarı ilə təsis edilir və həmin dövr AXC Xarici İşlər Nazirinin müavini, əslində nazir (Ə.M.b.Topçubaşov) ölkədə olmadığı üçün onun vəzifəsini icra edən Adil xan Ziyadxan həmin missiyaya rəhbər təyin olunur.

Moskva Universiteti hüquq fakültəsinin məzunu, geniş dünyagörüşlü, müasir düşüncəli ziyalı, cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirakı ilə seçilən Adil xan Cümhuriyyət yarandığı ilk günlərdən onun xarici siyasətinin formalaşmasında mühüm rol oynamış, qonşu ölkələrlə, bölgədə olan xarici missiyalarla münasibətlərin Azərbaycanın maraqları baxımından qurulmasına ən ciddi şəkildə nəzarət etmişdir. Peşəkar hüquqşünas, Şərqi və Qərbi mədəniyyətinə və tarixinə dərinlən varid intellektual, kübar bir nəslin varisi olmaqla Adil xan eyni zamanda diplomat üçün çox vacib xüsusiyyətlərə - təmkinli və nəzakətli davranış, ünsiyyət qurmaq, daha böyük məqsədlər yolunda kiçik güzəştlərə getmək və d. keyfiyyətlərə də malik idi. Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınması yolunda əsas əngəllərdən biri kimi öz ölkəsi haqqında ən elementar məlumatın olmadığını anlayan Adil xan qısa zaman ərzində "Azərbaycan: tarixi, ədəbiyyatı və siyasəti" adlı kitabça yazaraq onu fransız və Azərbaycan dillərində bir neçə min nüsxə çap etdirmiş və bu əsər xaricdə geniş yayılmışdır.

Azərbaycan diplomatiyasının hələ yenicə yarandığı bir zamanda onun əsas istiqamətlərini müəyyən etmək, azərbaycanlılar qarşısında gözlənilmədən açılmış geniş imkanlardan mümkün qədər faydalanaraq dünyanın qabaqcıl dövlətləri sırasına çıxmaq, Azərbaycan üçün mühüm sayılan ölkələrdə səfirliklər yaratmaq kimi möhtəşəm bir vəzifə bu işlərin öhdəsindən gələ biləcək kadrların olmasını tələb edirdi. Adil xan Ziyadxan kimi təcrübəli bir xadimin, nazir müavini kimi yüksək məmurun İrandakı nümayəndəliyin rəhbəri təyin edilməsi isə artıq özlüyündə Azərbaycan hökumətinin bu ölkə ilə münasibətlərin tənzimlənməsinə nə qədər önəm verildiyini göstərirdi. Təsədüfi deyil ki, yeni təyinat alsa da hələ nazir müavini vəzifəsini daşıyan Adil xan Ziyadxan məhz bu statusda 1919-cu il avqustun 16-da Ənzəlidən gəmi ilə Bakıya gələn İran Şahını Azərbaycan Cümhuriyyəti adından salamlayır. Azərbaycan və

Gürcüstan sərhədlərindən keçərək Avropa səyahətinə çıxan 21 yaşlı Əhməd Şah Azərbaycan hökumətinin hazırladığı xüsusi qatarla Batuma yola düşəndə onu müşayiət edən Adil xan Ziyadxana "iki dəfə Bakıda, bir dəfə Batumda" Azərbaycanda isti və səmimi qarşılandığına görə onun rəhbərliyinə "dost və qardaş İran xalqı adından təşəkkür edir". Batumdakı vida mərasimində, ingilis gəmisinə minməzdən əvvəl də İran şahı Azərbaycanda gördüyü qonaqpərvərliyin qəlbində dərin iz buraxdığını vurğulayır və Adil xandan onun minnətdarlığını baş nazirə, Azərbaycan hökumətinə və xalqına çatdırmaq xahişini bildirir.

İran şahı ilə bu görüşün az sonra Adil xanın missiyası İrana gələrkən böyük təmtəraqla qarşılanmasına böyük təsiri olacaq. Lakin Adil xanın İranın ali rəhbərliyi ilə ilk ünsiyyətinin əhəmiyyəti bununla bitmir. Batuma gedərkən qatarda yol boyu İranın xarici işlər naziri Firuz Mirzə Nüsrət-əd Dövlə ilə "iki qohum xalqın qardaşlığı və yaxınlığı mənafeyi nəzərindən siyasi xarakterli uzun və davamlı söhbət" aparıldığı məlum olur. Bu söhbətin gedişində İran naziri Azərbaycanla arzu olunan münasibətlərin qurulmasına maneçilik törədən bir sıra mühüm məqamları maddə-maddə sadalayır və Adil xandan bu məsələlərə diqqət yetirilməsi xahişini Baş Nazirə çatdırmağı təvəqqe edir.

Azərbaycanın Xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərova bu səfəri ilə bağlı yazdığı məruzə-hesabatında Adil xan Ziyadxan Firuz Mirzənin qaldırdığı bütün məsələlərə dair öz nəzərlərini İran nazirinə ətraflı şərh etdiyini bildirsə də, "bununla belə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin maraqları və qonşu İranla qardaşlıq bağlarının möhkəmlənməsi naminə bizim hökumətin qaldırılan bu məsələlərə lazımi diqqət yetirməsini" öz tərəfindən zəruri hesab etdiyini vurğulayır.

Adil xanın M.Y.Cəfərova yazdığı bu məruzəsinin sonuna Firuz Mirzənin xahişini çatdırmaqla kifayətlənməyərək öz qeydlərini də əlavə etməsi əslində onun İran tərəfinin sadaladığı məsələlərin – Azərbaycanda İran təbəələrinin hərbi mükəlləfiyyətə cəlb edilməsindən tutmuş digər sahələrdə hüquqlarının pozulmasına, iranlı tacirlərlə haqq-hesablarda yol verilən küllü miqdarda kobud pozuntulara, iki ölkə arasında poçt-teleqraf, tranzit, ticarət və digər iqtisadi məsələlərdən başlamış Azərbaycan mətbuatında İran haqqında arası kəsilməyən təhqiramiz xarakterli yazılara qədər – bir çox hallarda həqiqətən yer aldığı və iki dövlət arasında münasibətlərin tənzimlənməsinə xələl gətirdiyi ilə razılaşdığını göstərirdi. Bu zaman Adil xan təbii ki, Firuz Mirzənin İranın xarici işlər naziri olmaqla yanaşı, həm də Paris Sülh Konfransında İran heyətinin başçısı vəzifəsini daşdığını, bu yerli xarakterli məsələlər həll olunmazsa beynəlxalq münasibətlərdə yaranacaq müşkülləri də nəzərə alırdı.

Digər tərəfdən, Adil xanın böyük qardaşı İsmayıl xan Ziyadxanovun 1919-cu ilin yazında Tehran missiyası zamanı əldə edilən 14 maddədən ibarət razılaşmalar - əsasən ticarət, poçt-teleqraf, gömrük, su, dəmir yolu, şose rabitəsi üzrə - sonradan öz davamını tapmamışdı və bu məsələdə İran tərəfi Azərbaycan hökumətini günahlandırırdı. Əslində İran tərəfinin əsəbi tonlarda göstərdiyi əsas səbəb iki dövlət arasında həttə gündəlik, zəruri iqtisadi münasibətlərin tənzim edilməsi işində mühüm və anlaşıqlı sayılmalı idi: "Azərbaycan hökumət rəhbərləri onun (İsmayıl xan nəzərdə tutulur- S.R.-T) bağladığı müqavilənin icrasını məqbul hesab etməyərək Badkubə konsuluna təkrar-təkrar bildiriblər ki, İran dövləti bizi rəsmi olaraq tanımadığına və bütün işlərdə bizimlə rəsmi müqavilə bağlamadığına görə heç bir işdə razılıq və uzlaşmadan söhbət gedə bilməz."

İran tərəfinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyini rəsmən tanımağa "tələsmədiyi", iki ölkə arasındakı bütün əlaqələri hələ də Rusiya İmperiyası-İran arasında bağlanmış çoxsaylı müqavilələr əsasında davam etdirməyə üstünlük verdiyi bir şəraitdə Azərbaycan hökumətinin haqlı tələbi məntiqi cəhətdən əsaslı olmaqla yanaşı, həm də İranı bu məsələdə real addımlar atmağa vadar edən "yumşaq güc" –təzyiq vasitəsi kimi də qiymətləndirilə bilərdi. Məlumdur ki, bu sıradan məsələlərin həllinin uzanması yalnız Cənubi Qafqazla deyil, buradan keçib Şimali Qafqaz və Rusiya bazarlarına çıxan İran tacirlərinə xüsusilə küllü miqdarda zərər vururdu. Bu zümrənin öz hökumətinə təsiri və təzyiqi isə kifayət qədər güclü idi. Öz növbəsində bakılı tacirlər də, xüsusilə İrandakı "azərbaycanlı icması" da öz yaşadıkları İran vilayət və şəhərlərində Azərbaycanın ticarət və konsulluq agentliklərinin, Rəştdə isə Ticarət palatasının yaranmasında maraqlı idilər və İrana getməyə hazırlaşan səfir Adil xan Ziyadxanla keçirdikləri görüşdə bu problemlərin tezliklə həll olunmasını xahiş edirdilər.

Hər iki ölkə üçün mühüm və həlli zəruri olan bu məsələdə İran tərəfi ilk addımı atır, Qafqaz Fövqəladə Komissiyasını Bakıya göndərir və həmin missiya ilə işləmək səbəbindən Adil xan Ziyadxan öz İran səfərini bir qədər yubatmalı olur. Qarşısına "Azərbaycanın müstəqilliyini müvəqqəti tanımaq" və iki dövlət arasında yaxınlaşmanın ümumi təməl prinsiplərini müəyyənləşdirmək məqsədi qoyulmuş İran missiyasının uğurlu olması hər iki tərəf üçün böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bu məqsədlə Azərbaycan hökumətinin, Azərbaycanın və İranın diplomatik nümayəndəliklərinin birgə toplantısı – İran-Azərbaycan konfransı – bir aya yaxın müddətdə (5-30 dekabr, 1919) davam edir və nəticədə Azərbaycan və İran arasında iqtisadi və siyasi qarşılıqlı əlaqələrinin əsas istiqamətləri işlənilib hazırlanır. Konfransın gəldiyi ümumi qərarlar, hansı sahələri və hansı məsələləri əhatə etdiyi üzərində dayanmadan onunla

kifayətlənək ki, nəzərdə tutulan bəzi layihələrin sonrakı mərhələsi qismən Azərbaycan missiyasının Tehrandakı fəaliyyətinin nəticələri ilə əlaqələndirilirdi.

Azərbaycan - İran diplomatik münasibətləri və Azərbaycan-İran konfransının gedişi haqda AXC XİN tərəfindən Parisə, Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Əli Mərdan bəy Topçubaşova göndərilən məlumat xarakterli bir sənəddən aydın olur ki, Adil xan Ziyadxanın missiyası hələ İranda fəaliyyətə başlamazdan əvvəl iki dövlət arasında nəzərdə tutulan bir sıra layihələr üçün artıq məsuliyyət daşıyırdı. Bu layihələrin hazırlanmasında birbaşa iştirak edən Adil xan Ziyadxan yəqin ki, onların reallaşacağına inanırdı, özünün də bu sahədə bütün imkanlarını sərf edəcəyinə əmin idi.

Əlbəttə, əgər Zaman və dəyişkən siyasi şərait buna imkan verəcəkdir...

Lakin 1920-ci ilin 4 yanvarında günorta saat 4-də Bakının "Qafqaz və Merkuriy" cəmiyyətinə məxsus limandan "Tamara" gəmisində Ənzəliyə yola düşən Adil xan Ziyadxan və səfirliyin əməkdaşları böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıdakı yeni həyata və missiyanın üzərinə düşən vəzifələrin uğurlu icrasına köklənmişdilər. "Adil xan Ziyadxanın Tehran missiyası"nı yola salmağa gəlmiş İran Fövqəladə Komissiyası Nümayəndə heyətinin başçısı Səid Ziyaəddin Ağə Təbatəbai, İranın Qafqazdakı Baş konsulu, Bakıdakı konsulu və digər iranlı diplomatlar da Adil xan Ziyadxanı və onun müavini Əkbər Ağə Sadıqovu gəminin salonunda ziyarət edərək, "İran və Qafqaz Azərbaycanı xalqları arasında qardaşlıq bağlarının möhkəmlənməsi naminə çox isti ifadələrdə öz xoş arzularını" bildirirlər. Azərbaycan missiyasının başçısı Adil xan Ziyadxan öz tərəfindən missiyaya göstərilən bu diqqət üçün İranlı nümayəndələrə təşəkkür edərək "iki qonşu dost xalqların birliyi kimi müqəddəs işə öz töhfəsini verə bilərsə özünü çox xoşbəxş hesab edəcəyini" vurğulayır. Bakıdakı İran konsulunun müavini Həbibulla Xan hörmət əlaməti olaraq missiyanı Ənzəliyə qədər müşayiət edir.

1920-ci il yanvarın 5-də Adil xanın Tehran missiyası İranın Ənzəli limanına yetişir və burada vali başda olmaqla "vilayətin hakimiyyəti, yerli əhəlinin fəxri nümayəndələri və azərbaycanlı vətəndaşlar tərəfindən böyük ehtiram, sevinc və səmimiyyətlə qarşılanır". Ertəsi gün Ənzəlidən Rəştə yola düşən missiyanı "hələ şəhərin kənarında yerli hakimiyyətin, əhəlinin nümayəndələri və azərbaycanlılar" gözləyir. Salamlaşma və təşəkkür nitqlərindən sonra Azərbaycan nümayəndəliyi atlı jandarmeriya və ordu dəstələrinin müşayiəti ilə təntənəli surətdə Rəşt şəhərinə daxil olur. Adil xanın Tehran missiyasının İran ərazisində qarşılanması mərasimlərini təsvir edən "Azərbaycan" qəzeti ayrıca vurğulayır ki, "İranda yaşayan azərbaycanlı əhəli xüsusilə böyük sevinc və yüksək əhval-ruhiyyədə idilər, belə ki, onlar

Missiyanın başçısının simasında özlərinin Azərbaycan Respublikasından İrana gələn ilk qanuni nümayəndəsini görürdülər”.

“Azərbaycan” qəzetinin Adil xan Ziyadxanın İranda yaşayan azərbaycanlıların “ilk qanuni nümayəndəsi” kimi təqdimatı arxasında İranda yaşayan keçmiş rus təbəələri olan azərbaycanlılar nəzərdə tutulurdu və az sonra Adil xan səfir qismində bu əhali qrupunun İranda “azərbaycanlı icması” kimi formalaşması üçün bir sıra ciddi səylər edəcəkdi.

“Azərbaycan” qəzetində dərc olunmuş başqa bir yazıdan məlum olur ki, Adil xanın missiyasının Tehrana yetişməsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin tanınması xəbərinin alınması ilə üst-üstə düşüb və bu səbəbdən missiya üzvləri üçün ikiqat əhəmiyyət daşıyıb. Həmin xəbər İranın siyasi dairələri və mətbuatında da xoş təəssürat doğurub: “Bu hadisə yalnız bütün müsəlman dünyası üçün deyil, İranın özü üçün də çox mühüm siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi, belə ki, İranla onun uzun illər inkişafına mane olan Rusiya arasında bütöv bir müsəlman bufer-dövlət yaranırdı”.

Rəştdə olarkən Adil xan Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət edərək onun Azərbaycanı tanıtmmaq üçün yazdığı və artıq xaricdə yayılmış "Azərbaycan: tarixi, ədəbiyyatı və siyasəti" kitabçasının İran üçün çap edilmiş 3 min nüsxədən yalnız bir hissəsini bu ölkədə pulsuz paylanması məqsədilə özü ilə götürdüyünü bildirir, qalan nüsxələrin də ona çatdırılmasını, eləcə də həmin kitabın fransız dilində ən azı 200 nüsxəsinin Azərbaycanın Konstantinopoldakı (İstanbul) nümayəndəliyə göndərilməsini vacib sayır. Bu kitabdan ayrı-ayrı hissələrin fransız mətbuatında dərc olunduğunu vurğulayan Adil xan fransız dilini bilməyənlərin Azərbaycanda vəziyyət ilə yalnız türkçə yazılmış kitablar vasitəsilə tanış olmaq imkanlarına diqqət çəkir.

Hələ 1919-cu ilin sentyabrında, Missiyanın İrana səfəri ərəfəsində nazirliyə başqa bir məktubunda Adil xan səfirliyi İranın və Qafqazın xəritələri, eləcə də Azərbaycanın iqtisadi həyatı və əhalisi haqqında statistik məlumatlarla təmin etmək xahişi etmişdi. Görünür ki, onun bu xahişinə əməl olunmamışdı, belə ki, 1920-ci ilin əvvəllərində, artıq İrana yetişəndə Rəşt şəhərindən göndərdiyi məktubda Adil Xan bir daha xəritə söhbətinə qaydır, nazirlikdəki üç nəfər kartoqrafın adlarını çəkir, onlara fransız dilində, yer adları, statistika göstəriciləri və d. işarələr və yazılar dəqiq göstərilməklə 3 ədəd Azərbaycan Respublikasının xəritəsini hazırlatmaq xahişini bildirir. Xəritələrin yüksək keyfiyyətli kağızda, bədii cəhətdən incə zövqlə və çox səliqəli hazırlanmasını tələb edən Adil xan onun “çərçivəyə salınaraq İranda Azərbaycan diplomatik missiyasının başçısının kabinetinin ən gözəl yaraşığı kimi görmək”

istəyini vurğulayır, bu xəritələrin Azərbaycanın təqdimatı işinə əsil töhfə olması üçün nazirliyin İnformasiya şöbəsindən kartoqrafları ən son və dəqiq məlumatlarla təchiz etməyi tapşırır.

Beləliklə, çox ciddi hazırlıqlarla Tehrana gələn səfir Adil xan Ziyadxan və onun müavini Əkbər Ağa Sadıqovun İranın yüksək rəsmi dairələri – Baş nazir Vüsuq-e Dövlə, vəliəhd, digər hökumət üzvləri, eləcə də ölkədəki bütün xarici nümayəndəliklərin – İngiltərə, Amerika, Fransa, Türkiyə, Ehmənistan və d. (cəmi 11 xarici nümayəndəlik) başçıları ilə qarşılıqlı görüşləri başlayır. "Rusiya nümayəndəliyi ilə münasibətlər,... əvvəlcədən çox korrekt xarakter daşıyır".

Etimadnaməsini təqdim etdiyi rəsmi qəbul zamanı İran şahı tərəfindən xüsusi iltifat göstərilən görüşdə Əhməd şah Azərbaycan Respublikasının Təbriz, Məşhəd, Rəşt, Əhər və Xoy şəhərlərində rəsmi nümayəndəliklərinin (baş konsulluq, konsulluq, vitse-konsulluq, konsul agentlikləri) yaradılması fikrini razılıqla qarşılayır. Az sonra Azərbaycan hökuməti bu məsələ ilə bağlı müvafiq sənədlər qəbul edir, göstərilən nümayəndəliklərə diplomatlar təyin olunur.

İran dövlətinin Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə iqtisadi əlaqələrinin qurulmasında uzağadən maraqları var idi və bunu azərbaycanlı diplomatlar çox yaxşı anlayırdılar. İrandakı ingilis kampaniyaları Hind okeanını Xəzər dənizi ilə birləşdirəcək bir sıra transİran dəmir yolları çəkməyə cəhd edirdilər, belə ki, regionun Avropa ilə əlaqələri böyük çətinliklərlə üzləşirdi. Bu baxımdan Azərbaycanla münasibətlərin qurulması böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Xəzər hövzəsi ilə Hindistan arasında dəmir yolu xətlərinin çəkilməsi Azərbaycan üçün Şərqə geniş imkanlar açır, İran üçün isə Avropaya ən yaxın çıxış olurdu. Bakıdakı İran missiyasının Azərbaycanla tranzit və əmtəə dövriyyəsinə dair danışıqları yalnız Azərbaycan və İran deyil, bütün Orta Asiya məntəqəsi üçün də əhəmiyyət daşıyırdı. "Bu zaman İrana özünün ölçüyəgəlməz təbii istehsal güclərini inkişaf etdirmək, Azərbaycana isə yalnız siyasi və iqtisadi deyil, mənəvi baxımdan da yaxın olan bir ölkə ilə yaxınlaşmaq imkanı yaranardı". Beləliklə, İran-Azərbaycan münasibətlərinin perspektivləri hər iki ölkə üçün çox əlverişli şəkildə görünürdü.

Lakin, qonşu ölkə ilə siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqələrin üstünlükləri fonunda İran cəmiyyətindəki vəziyyət də Azərbaycan diplomatiyası tərəfindən kifayət qədər real təsəvvür edilirdi. 1920-ci il aprelin əvvəllərində Azərbaycanın Xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyskiyə göndərdiyi məruzədə Adil xan Ziyadxan İranın gerçəkliyini belə səciyyələndirirdi: «İran çürüyür, kütləvi rüşvətxorluq və vəzifəli şəxslərin təyinatı zamanı həyasızlıq həddində açıq

alver; nəticədə xalqın insafsızcasına soyulması; məhkəmə və ədalət yoxdur; keçmiş əzəmətdən əsər-ələmət qalmayıb, yeni mədəniyyət və abadlıq görünür, hər tərəfdə yoxsulluq və natəmizlik; bütün ölkədə vətəninin maraqlarını satmağa qadir olmayan yalnız tək-tük əqidəli vətənpərvər tapılar; hər yanda yaltaqlıq və zahiri ədəb, tərbiyə, pərdə arxasında isə - ciblərin doldurulması, incə intriqalar, pozğunluq və s.». Həmin sənəddə Adil xan ölkənin əsas əhalisini təşkil edən milli qrupların Cümhuriyyətə münasibəti məsələsinə də toxunur: "Farsların bizim respublikaya münasibəti o qədər də xeyirxah deyil, İran Azərbaycanı türklərinin - əksinə, qardaşcasına, dostcasındır. İran Azərbaycanının hədəfi – muxtariyyət, müstəqillik və Farsistandan ayrılmaqdır".

Azərbaycan Cümhuriyyəti səfirinin İran Azərbaycanının siyasi mühitində hökm sürən cərəyanları izləməsi və demək olar ki, günaşırı öz dövlətinin nəzərinə çatdırması heç də təsadüfi deyildi. İranın "öz şimalı", Cümhuriyyətin isə "öz cənubu" saydığı ərazilərdə az sonra muxtariyyətə can atan milli-demokratik qüvvələrin Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi ilə üsyanı başlayacaqdı. "Son günlər İran Azərbaycanından çox həyəcanlı xəbərlər gəlir..." - deyə başqa bir məktubda bu vilayətin ölkənin farslardan ibarət rəhbərliyini hədsiz narahat etdiyi bildirilir, "baş nazir Vüsuq-e Dövlənin İran Azərbaycanını dövlət orqanizmində "qara yara" adlandırdığı və "ondan nə qədər tez qurtularsa İran üçün sakitlik yaranacağı" kimi fikirlərinə diqqət çəkirdi. Mərkəzi hökumətlə Azərbaycan vilayəti arasında münasibətlər və bölgədəki hadisələr haqqında ətraflı məlumat verən səfir, digər tərəfin də bu hadisələrdə mövqeyini açıqlayırdı: "İran azərbaycanlıları açıq deyirlər ki, Azərbaycan azərbaycanlılar üçündür və nə vaxta qədər biz yeganə məqsədi mütəmadi şəkildə bədbəxt Azərbaycan xalqının sonuncu şirəsini sormaqla, sonra qarət etdikləri xalq pulları ilə Tehrandə saraylar tikib, parklar salan fars hakimlərini dolandırmaqla olacağıq..."

Adil xan Ziyadxan İran Azərbaycanındakı hərəkətdə "bolşevik elementi" olduğu haqda söz-söhbətin gəzdirdiyini, amma bu məsələnin hələ aydın olmadığını bildirsə də, "əgər İranda bolşevik hərəkəti başlarsa, o görünməmiş ölçülər ala bilər, çünki müflis xalq bolşevik hərə-mərçliyi üçün çox əlverişli mənbədir" ehtimalını bildirir və "İranı hazırda xarici və daxili bolşevizmdən təhlükə saymaq olar" – qənaətini irəli sürürdü.

Bu siyasi xülasəsində "bolşevizm"i öz ölkəsi üçün təhlükə olaraq görən Azərbaycan səfiri yalnız həmin təhlükənin haradan gələcəyi məsələsində səhvə yol verir. Belə ki, cəmi iki həftə sonra bolşevizm bir hərəkət halında deyil, işğalçı qoşun timsalında onun Vətəninə ayaq basacaq

və bütöv bir dövlətin və onun ən öndə gedən xadimlərinin bu Vətənin gələcəyi ilə bağlı bütün niyyət və planlarını alt-üst edəcək.

Lakin 1920-ci il aprelin 12-də Azərbaycan səfirində hələ nizami erməni hərbi hissələrinin Naxçıvana və Ordubada etdiyi aramsız hücumlar haqqında Naxçıvandan və İranın müxtəlif guşələrindən alınan teleqramlar ciddi təşviş doğurur. Teleqramlarda İran ermənilərinin də bu hücumlarda iştirak etdiyi, erməni artilleriyasının xüsusilə böyük dağıntılar törətdiyi, yerli azərbaycanlı əhalinin öz torpaqlarını mərdliklə müdafiə etsə də təcili köməyə ehtiyacları olduğu, qaçqınların aclıq çəkdiyi kimi xəbərləri öz dövlətinin nəzərinə çatdıran səfir ilk növbədə əhalinin bu kritik vəziyyətdən çıxarılması üçün dərhal tədbirlər görülməsini xahiş edir. Eyni zamanda Səfilik tərəfindən İran hüduqlarına gəlməkdə olan qaçqınların ərzaqla təmin edilməsi və digər məsələlərlə bağlı lazımi qabaqlayıcı addımlar atıldığı, İran hökuməti ilə razılaşma əldə edildiyi, eləcə də ermənilərin bu məntəqələrə hücumları və İran ermənilərinin hərbi təcavüzdə iştirakı haqda Tehrandakı İngiltərə, Amerika və Fransa nümayəndəliklərinin xəbərdar edildiyi bildirilir. Bu zaman Tehranın ölkədəki ingilis və ermənilərin təhriki ilə Naxçıvandan və ətrafından 60 mindən çox yerli əhalini İrana köçürməyə, bununla da Naxçıvanı zəiflədib ermənilərin planlarının reallaşması üçün münasib şərait yaratmağa meylli olduğunu da vurğulayan səfir həmin təhlükənin qarşısını almaq üçün Naxçıvandakı vəziyyətin tezliklə normallaşmasını zəruri sayırdı.

Erməni hərbi qüvvələrinin hücumları qarşısında davam gətirməyərək Naxçıvan və İrəvan qəzalarından qaçqın kimi qonşu İranın ərazilərinə sığınan azərbaycanlı əhali təbii ki, Azərbaycan səfirliyi tərəfindən Azərbaycan təbəələri kimi qəbul edilir və onların bütün problemləri İran dövləti ilə məhz bu statusda həll olunurdu. Lakin hələ Rusiya imperiyası dönəmində İranda məskunlaşmış, lakin öz "rus" təbəəliyini saxlamış əhali qrupu da var idi ki, yaranmış yeni şəraitdə onlar özlərini Azərbaycan dövlətinin vətəndaşları kimi görürdü. Tehrana gəldiyi gündən Adil xan Ziyadxan da onları İranda "azərbaycanlı icması" qismində qəbul edərək ən sıx surətdə əlaqə saxlayırdı. Adil xanın Bakıya göndərdiyi məktublardan aydın olurdu ki, bu azərbaycanlılar Adil xan missiyası Tehrana yetişdiyi günlərdə onun şərafinə böyük ziyafət təşkil etmiş, səfirliyin açılışı və 3 gün davam edəcək Novruz şənliklərinin bütün xərclərini (AXC-nin üçrəngli bayraqlarının müxtəlif ölçülərdə hazırlanması da daxil olmaqla) öz öhdələrinə götürmüşlər. Soydaşlarının vətənpərvərlik hisslərinin təzahürü kimi dəyərləndirdiyi bu addımları ətraflı şəkildə öz dövlətinin nəzərinə çatdıran Adil xan bayramdan bir müddət sonra, 1920-ci il aprelin 9-da səfirlikdə 80 nəfərdən artıq azərbaycanlı vətəndaşların

toplantısını keçirmiş, onların bütün problemləri ilə maraqlanmış və bir sıra əməli təkliflər irəli sürmüşdür: "Bizim vətəndaşların indiyədək burada heç bir təşkilatları olmadığı üçün onların mənəvi və maddi ehtiyacları ödənilməmiş qalır. Nümayəndəliyin isə maddi imkanı olmadığından o, ehtiyacı olan dul qadınlara və yetimlərə kömək etmək, türk dilində məktəb açmaq, türkcə qəzet nəşr etmək və s. işləri görə bilmir". Odur ki, səfir ən əvvəl bütün bu işləri görə biləcək xeyriyyə cəmiyyətinin yaradılmasını lazım bilir və toplantıda iştirak edən həmvətənlərinə öz sıralarından bir nümayəndə heyəti seçməyi təklif edir. Belə bir heyət yaradılır, üzvlərinin siyahısı sadalanır. Təkliflərin böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılandığı və işə başlandığını vurğulayan səfir Vətəndən ayrı düşmüş bu keçmiş rus təbəələrinin yalnız Səfirlik yaranandan sonra yavaş-yavaş öz "doğma bayraqları" ətrafında toplanmasını Azərbaycan hökuməti üçün də mühüm sayır. "Türk dilində nə teatrın, nə ədəbiyyatın, nə qəzetlərin olmadığı" bu ölkədə yaşayan Azərbaycan vətəndaşlarının tezliklə Tehranda və İranın digər şəhərlərində konsulluqlar ətrafında təşkilatlanacağına, onların öz Vətənləri ilə mənəvi bağlarının möhkəmlənəcəyinə inanan Adil xan səfirliyin hələ ki, maddi cəhətdən bu işləri dəstəkləyə bilmədiyini vurğulasa da özünün müəllifi olduğu "Azərbaycan: tarixi, ədəbiyyatı və siyasəti" kitabını icma üzvləri arasında pulsuz payladığını, gələcəkdə missiyanın maddi vəsaiti imkan verdikdə "vətəndaşlarımızın mənəvi ehtiyaclarını öz istədiyimiz səviyyədə ödəyəcəyinə əminliyini" bildirir.

Adil xan Ziyadxanın İranda Azərbaycanlı icmasının formalaşmasına verdiyi böyük əhəmiyyət həmvətənlərinin yalnız mənəvi baxımdan dəstəklənməsi ilə məhdudlaşmırdı. Adil xanın özünün də hazırlanmasında iştirak etdiyi "Azərbaycan Respublikasının İrandakı diplomatik nümayəndəliyinin vəzifələri" adlı sənəddə Azərbaycan vətəndaşlarına dair ayrıca bölmə var idi: "İranda yaşayan Azərbaycan vətəndaşlarının hüquqlarını müdafiə etmək; Azərbaycan vətəndaşlarının ticarətdə və sənayedə iştirakına dəstək verməklə İran və Azərbaycan arasında ticarət əlaqələrinin canlanmasına nail olmaq; Azərbaycan vətəndaşlarına hüquqi, maddi yardım göstərmək, mədəni təşəbbüslərini dəstəkləmək; öz vətəndaşlarımızın qeydiyyatını keçirmək və onları milli pasportlarla təmin etmək; Azərbaycan və xarici vətəndaşların Azərbaycana gəlişini tənzimləmək (viza, icazə v. s.).

Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda çoxminli "iranlı" icmasının hələ XX əsrin əvvəllərindən Bakıda, Tiflisdə, İrəvanda, Gəncədə, Lənkəranda formalaşdığı, öz məktəbləri, məscidləri, xəstəxanaları, qiraət klubları açdığı, zəngin və orta təbəqəyə məxsus iranlı tacirlərin bu şəhərlərin iqtisadi həyatında söz sahibi olduqları, hətta siyasi təşkilatlarını yaratdıqları və

bütün hallarda öz dövlətlərinin maraqlarını müdafiə edən fəal əhali qrupu kimi çıxış etdikləri reallığı qarşısında Azərbaycan səfirliyinin bu məsələyə diqqət yetirməsi, yəni İranda da "azərbaycanlı" (Qafqaz - AXC baxımından) icmasının yaradılması təbii ki, gündəmdə duran əsas məsələlərdən biri idi.

Qeyd olunmalıdır ki, rus təbəəsi sayılan azərbaycanlıların AXC yaranandan sonra İrandakı statusu hər iki ölkə vətəndaşlarının müxtəlif problemlərinin həlli yolları kontekstində hələ İsmayıl xan Ziyadxanovun Tehran missiyasının gedişində, 14 maddədən ibarət müqavilədə öz əksini tapmışdı. Bu məqam general Denikin rəsmi təmsilçisi kimi İranda olan çar Rusiyası nümayəndəliyi tərəfindən mənfi qarşılanmışdı. "Qolos Rossii" qəzetində "İrandan məktublar. Rus təbəələrinin İranda hüquqsuzluğu..." başlıqlı yazıda "Ziyadxanovun Azərbaycan Respublikasının "nümayəndəsi" kimi Tehrana gəldiyini" xəbər verən qəzet nümayəndə sözünü dırnağa almaqla kifayətlənməyərək, azərbaycanlıların rus təbəələri kimi hüquqlarının Rusiya səfirliyi və konsulluqları tərəfindən qorunmasından imtina edilməsini kinayə ilə ələ salır və öz keçmiş təbəələrinin guya hər vasitə ilə bu yeni qaydalara əməl etmək istəmədiklərini vurğulayırdı.

Bu sonuncu müddəə həqiqətə uyğun deyildi. Belə ki, bolşevik və ağqvardiyaçı rus hökumətləri arasında hələ də silahlı qarşıdurmanın davam etdiyi və "Qolos Rossii" qəzetinin də iddia etdiyi kimi, rusların özlərinin İranda qeyri-müəyyən və hüquqsuz vəziyyətdə olduğu bir şəraitdə azərbaycanlı əhali üçün onlara sahib çıxan və hüquqlarını müdafiə edən, Vətən və Milli hökumət təcəssümü olan AXC vətəndaşlığı təbii ki, hər hansı seçimin fəvqündə idi.

Adil xan Ziyadxanın bu mövzu ilə bağlı yazdığı məktublarda səfirliyin "maddi imkanları" məsələsini qabartması isə yalnız azərbaycanlı icmasına dəstəklə bağlı deyildi. Belə ki, məhz bu – maddi vəsait amili – Azərbaycan səfirliyinin istər qanuni fəaliyyəti, istərsə də sonrakı dövrlərdə mövcudluğu baxımından sözün əsl mənasında dramatik xarakter alır, əslində "zamanın ironiyası" sayılacaq bir təsadüfdən doğaraq acınacaqlı nəticələrə gətirən səbəbə çevrilir.

*** **

Hadisələri bir qədər qabaqlayaraq, Azərbaycanın İrandakı səfirliyinin öz missiyasını yerinə yetirdiyi 4 aya yaxın müddət ərzində hələ üzə çıxarılmayan, lakin artıq təşviş doğuran durumunu Adil xan Ziyadxanın bu dövr öz rəhbərliyinə – AXC Xarici İşlər nazirliyinə,

işğaldan sonra isə Parisdəki Azərbaycan Nümayəndəliyinin rəhbəri Əli Mərdan bəy Topçubaşova yazdığı məktublara əsasən ən ümumi şəkildə nəzərdən keçirək.

Həmin yazışmalardan aydın olur ki, Azərbaycan missiyası Tehrana yetişən gündən gözlənilməyən bir problemlə üzləşib: səfirliklə bağlı bütün xərclərin ödənilməsi üçün Azərbaycan dövlətinin ayırdığı valyuta – frank-çeklər Tehrandə qəbul edilmir. İlk xərclərini əldə olan az miqdarda Azərbaycan bonları və İran tüməni ilə ödəyən Səfirliyin bir aya yaxın müddətdə öz əsas pul vəsaitini – frank-çekləri İranın valyuta bazarında, dövlət və şəxsi banklarda, eləcə də ayrı-ayrı şəxslər vasitəsilə tümənə çevirmək üçün bütün cəhdləri boş çıxır. Yaranmış vəziyyətdə Adil xan müavini Əkbər Ağə Sadıqovu əldə olan bütün valyutanı – 30 min frank-çekləri İran puluna çevirmək üçün Bakıya ezam edir. 1920-ci il fevralın 24-də Tehranı tərk edən Əkbər Ağə Sadıqov Ənzəlidə missiyanın mühasibi, Bakıdan qayıdan və səfirliyin xərcləri üçün özü ilə daha 66 min frank-çek gətirən Ehtiyac Şükürovla qarşılaşır və vəziyyəti ona başa salır. Nəticədə Əkbər Ağə Sadıqov həmin 66 min frank-çeki də dəyişmək üçün Şükürovdan alır və Bakıya gəlir. Bundan sonra Əkbər Ağə Sadıqov İrandakı səfirliklə heç bir əlaqə saxlamır, Bakıdakı fəaliyyəti haqda birbaşa iş yerinə hər hansı məlumat vermir, ən başlıcası isə – səfirliyin mövcud ağır maddi durumundan yaxşı xəbərdar olduğu halda, hər hansı yollarla, o cümlədən Bakıya gəlib-gedən Səfirliyin diplomatik kuryeri vasitəsilə Tehrana heç bir məbləğdə pul göndərmir.

1920-ci il aprelin 12-də Adil xan Ziyadxan Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məktubda digər məsələlərlə yanaşı öz müavini Əkbər Ağə Sadıqovun ezamiyyətinin bitməsi haqda göstəriş verilməsi, onun və səfirliyin diplomatik kuryeri Qulam Rza Babayevin təcili Tehrana, öz iş yerlərinə qayıtması haqda müraciət edir. Həmin məktubda Adil xan Ziyadxan "Yad ölkədə pulsuzluq üzündən düşükləri ağır vəziyyətə görə özlərinin depressiv – bədbin psixoloji durumda olduqlarına" da işarə edir.

Görünür ki, bu məktubdan xəbərdar edilən Əkbər Ağə Sadıqov Bakıya gəldiyindən yalnız 2 ay sonra İrandakı səfirliyə teleqram vurur və 1920-ci il aprelin 30-da, yəni hələ iki həftədən sonra Bakıdan çıxıb Tehrana qayıdacağını bildirir.

30 aprel 1920-ci il... Azərbaycanda baş vermiş 27 Aprel çevrilişindən sonra isə Əkbər Ağə Sadıqov nə özü Tehrana gəlir, nə də ona etibar edilmiş pullar haqda səfirliyə hər hansı məlumat çatdırır.

Burada ilkin olaraq Əkbər Ağə Sadıqovun həqiqətənmi bütün bu müddətdə Bakıda olduğu və nə etdiyi sualı ortaya çıxır. Məlum olur ki, "Xidməti işləri ilə bağlı Tehrandan Bakıya gələn

Azərbaycanın İrəndəki diplomatik nümayəndəsinin müavini Ə.Sadıqov "Azərbaycan" qəzetinin (rusca) müxbirinə səfirliyin İrəndəki fəaliyyəti haqqında müsahibə verib". Qəzetin 10 mart 1920-ci il tarixli sayında dərc olunan bu ətraflı yazıda Ə.Sadıqov İranın inkişafına "hər vəchlə maneələr yaratmış" çar Rusiyasının süqutundan sonra bu ölkənin gələcəyi, eləcə də dost və qohum Azərbaycan Respublikası ilə münasibətlərini ən müsbət şəkildə qiymətləndirir.

Həmin müsahibədən bir neçə gün qabaq, 6 mart 1920-ci il tarixində isə Ə.Sadıqov Xarici İşlər Nazirliyinə "İrənda siyasi vəziyyət" başlığı altında ətraflı xülasə-məruzə təqdim edib. Həmin xülasədə azərbaycanlı diplomat İranın mövcud siyasi durumu – I dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə İngiltərə, Rusiya kimi dövlətlərlə münasibətləri, İngiltərənin bu ölkədəki maraqları və apardığı siyasət, milli ucqarlarda baş qaldırmış üsyanları, o cümlədən Mirzə Kiçik xanın Gilanda, İsmayıl Smitkonun başçılığı ilə İran Kürdüstanında baş verən hadisələri şərh edir. Eyni zamanda ayrıca olaraq İran Azərbaycanında gedən proseslər üzərində bir qədər ətraflı dayanır və hətta bu bölgəyə dair öz mülahizələrini də bildirir. Ə.Sadıqova görə "İrənda hələ zəif, lakin daha real və şübhəsiz ki, gələcəkdə uğur qazanmaq imkanı olan hərəkət – azərbaycanlı könüllülərə məxsusdur". Belə ki, "türkiyəli emissarların təbliğatı nəticəsində milli hissləri oyanmaqla, onlar müstəqil İran Azərbaycanı yaratmaq yolunda çalışmağa başlayırlar". Bu hərəkət hazırda "həm İran dövlətini, həm də bu zəngin diyarda gözü olan ingilisləri" çox narahat edir. Həmçinin "İran Azərbaycanında İrandan ayrılmaq və Azərbaycan Respublikasına birləşmək istiqamətində zəif də olsa, təbliğat gedir". Ölkədəki proseslərin mütləq "xaricdən gələn qığılıcım" nəticəsində böyük bir "inqilabi yangına" çevriləcəyi ehtimalını irəli sürən Azərbaycan diplomatı yekun olaraq belə bir fikrə gəlir: "Azərbaycan Respublikası yaxın gələcəkdə İrənda baş verəcək hadisələrə hazır olmalı, bu hadisələrdən öz maraqları xeyrinə istifadə etməlidir".

"Azərbaycan" qəzetinə verdiyi müsahibə, xüsusilə də İranın siyasi durumuna dair hesabat-məruzəsi Əkbər Ağa Sadıqovun kifayət qədər savadlı, yetkin siyasi dünyagörüşü və təhlil qabiliyyəti olan bir diplomat kimi səciyyələndirməyə əsas verir. Burada artıq Ə.Sadıqovun bioqrafiyasına nəzər salmaq zərurəti yaranır.

Köhnə təqvimlə 1892-ci il dekabrın 30-da (12 yanvar 1893) İrəvan şəhərində imkanlı ailədə doğulmuş və İrəvan kişi gimnaziyasını bitirmiş Əkbər Ağa Hacı Xəlil oğlu Sadıqovun adına ilk dəfə "İqbal" qəzetinin 1912-ci il 3 iyul tarixli sayında, "İdarəyə məktub.İrəvandan" adlı yazıda rast gəlinir. Ana dilində təhsildən məhrum olan azərbaycanlıların problemləri ilə bağlı bir ictimai aksiyaya dəstək verənlər arasında olması bu gənc "gimnaziya məzununu"nun ictimai-

siyasi proseslərə marağından xəbər verirdi. Həmin il Sankt-Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olan Əkbər Ağə istər təhsil aldığı illərdə, istərsə də 1917-ci il fevral inqilabından sonra başlanan siyasi təlatümlərlə dolu dövrdə keçmiş imperiyanın müsəlman xalqlarının taleyi ilə bağlı keçirilən bir çox tarixi yığıncaqların fəal iştirakçısı olur, hətta Cənubi Qafqaz üzrə bəzi nümayəndəli təşkilatlara üzv də seçilir. Azərbaycan Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra 26 yaşlı Əkbər Ağə Sadıqov Azərbaycan hökuməti strukturlarında çalışır, Maliyyə Nazirliyində və Ümumi-Xeyriyyə Nəzarətində təyinatlı vəzifələr tutur. Yəqin ki, savad və iş qabiliyyəti nəzərə alınaraq Xarici İşlər Nazirliyi 2 aprel 1919-cu il tarixində Ə.Sadıqovu Aşqabad şəhərində Zakaspi Müvəqqəti hökuməti yanında Azərbaycan Cümhuriyyətinin konsulu təyin edir. Lakin həmin ilin 5 iyununda Aşqabad şəhərinə gələn bu missiya, bir aydan sonra, iyulun 9-da Aşqabadın Qırmızı Ordu tərəfindən tutulması və Müvəqqəti hökumətin devrilməsi nəticəsində geri qayıtmalı olur. Bir müddət sonra isə Əkbər Ağə Sadıqov Azərbaycan Cümhuriyyətinin İrandakı nümayəndəliyinin tərkibinə artıq səfirin müavini qismində daxil edilir və 1920-ci il yanvarın 4-də heyətlə birlikdə Tehrana yola düşür. Adil xan Ziyadxanın və səfirliyin kargüzarı Camal Şirinlinin imzaladıqları 7 aprel 1920-ci il tarixli "İranda Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşlarının siyahısı" adlı sənəddə də, bu dövr Bakıda ezamiyyətdə olan Əkbər Ağə Sadıqovun adı səfirin müavini kimi göstərilir.

Bu halda, kifayət qədər ciddi və məsuliyyətli bir şəxs sayıla biləcək bir diplomatın birdən-birə nə üçün öz məcburi ezamiyyətinin əsas səbəbini həll etmədiyi, yəni İrandakı nümayəndəliyin üzləşdiyi maliyyə problemlərini təcili yoluna qoymağa tələsmədiyi təəccüb, əslində böyük sual doğurur. Belə ki, Adil xan Ziyadxandan sonra özünün ikinci səlahiyyətli şəxs olduğu diplomatik heyətə qarşı onun ən azı səhlənkar münasibətini izah edəcək hər hansı bir sənədə təsadüf olunmur.

Əkbər Ağə Sadıqovla bağlı məlumatlar, daha doğrusu onun özü düz 2 ildən sonra gündəmə gələcək, o vaxta qədər isə Adil xan Ziyadxanın və İrandakı Azərbaycan missiyasının kiçik bir "valyuta anlaşılmazlığı" üzündən düşər olduğu heyrətamiz, acı və ağır durumu, Cümhuriyyətin işğalı ilə bağlı Səfirliyin aqibəti məsələsi də əlavə olunmaqla, onun Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri Əli Mərdan bəy Topçubaşovla yazışmalarında bütün təfərrüatları ilə açıqlanacaq.

Adil xanın Əli Mərdan bəyə bu sıradan ilk məktubu 10 sentyabr 1920-ci il tarixdə yazılıb və məzmunundan görüldüyü kimi Avropaya gedən Şahzadə Mirzə Rza Xan Ərfəud-Dövlə

vasitəsilə şəxsən Topçubaşova çatdırılması ümidi ilə göndərilib. Belə görünür ki, "Azərbaycanla hər hansı əlaqələrin artıq 4 aydan bəri tamamilə kəsildiyi" və "ölkədəki vəziyyətdən tam xəbərsizlik" şəraitində Adil xan Ziyadxan rəsmi şəxs kimi məhz Topçubaşova – "Azərbaycan Parlamentinin hörmətli sədri, xaricdəki nümayəndəliklər üzrə Böyük Həmkarı" qismində müraciət etməyi lazım bilir və bu ilk məktubunu da "İrandakı səfirliyin vəziyyəti haqda Məruzə" formatında, səfirliyin blankında, makinada çap edərək möhürlə təsdiqləyir. Məruzədə diplomatik missiyanın tərkibi, 1920-ci il yanvarın 15-də Tehrana gələrkən Azərbaycanın müstəqilliyinin Avropa ölkələri tərəfindən tanınması səbəbindən İran hökuməti, əhalisi və Azərbaycan vətəndaşları icması tərəfindən rəsmi surətdə böyük hörmətlə qarşılanması, görülən işlər, səfirliyini təntənəli açılışı, yaranmaqda olan İran-Azərbaycan münasibətlərinin xarakteri, bağlanan müqavilələr haqda yığcam məlumatlar verilir. Daha sonra Adil xan Azərbaycan hökuməti tərəfindən missiyaya verilən valyutanın – frank-çekləri yerli tümənə çevirməyin mümkünsüzlüyü, səfirliyin gözlənilmədən üzləşdiyi maliyyə problemləri, bu məqsədlə Əkbər Ağə Sadıqovun təcili Bakıya ezam edilməsi və onun Bakıdan qayıtmaması, 27 aprel çevrilişinə qədərki 2 ay müddətində də nə özündən bir xəbər alınmadığı, nə də səfirliyə pul göndərilmədiyi barədə məsələləri ətraflı şərh edir. Bu məruzəsində Adil xan Əkbər Ağə Sadıqovdan yalnız bir dəfə - aprelin 30-da Bakıdan çıxaraq Tehrana gələcəyinə dair teleqram aldığını bildirir, lakin o vaxtdan keçən müddət ərzində onun öz iş yerinə qayıtmadığını vurğulayır, "hərçənd o gündən, yəni 30 apreldən sonra Azərbaycandan Tehrana xeyli adam, o cümlədən Sadıqovun qohumları gəliblər".

Adil xan Səfirliyin düşdüyü son dərəcə ağır maliyyə durumu qarşısında ayrı-ayrı şəxslərdən 10 min tümənə qədər borc götürdüyünü və indi onları qaytarmaq tələbləri ilə üzləşdiyini nəzərə çatdıraraq, Topçubaşovdan əgər imkan varsa Paris nümayəndəliyinin vəsaitindən Səfirliyin Tehran kassasına 10 min tümən məbləğində pul köçürməsinə xahiş edir.

Bu məruzəsində Adil xan Əli Mərdan bəyin iki əsir ingilislər haqda teleqramlarını aldığını və özündən asılı olan bütün işləri vaxtında yerinə yetirdiyini də xəbər verir.

Bir aydan az keçmiş, 1920-ci il oktyabrın 21-də Adil xan Ziyadxan Topçubaşova ikinci, daha ətraflı məktub yazır və özünün ilk Məruzəsinin surətini də təkrar olaraq ayrıca göndəriş məktubu ilə birlikdə həmin günlər vətəninə qayıdan Fransanın İrandakı səlahiyyətli naziri (səfiri) M.Bonin vasitəsilə ilə Əlimərdan bəyə göndərir. Səfirliyin fransız dilində blankında çap olunmuş həmin göndəriş məktubundan aydın olur ki, Şahzadə Mirzə Rza Xan Ərfəud-Dövləyə

Şiraz yolunda quldurlar tərəfindən basqın olub və Adil xan da onunla göndərdiyi sənədin itiriləcəyi ehtimalından onu bir daha, bu dəfə cənab Boninlə Parisə çatdırılmasını lazım bilib.

Əli Mərdan bəyə ikinci məktubunda Adil xan "Tehranın tamamilə bizim Azərbaycanla əlaqəsi kəsildiyini" və özünün də vətənlə hər hansı əlaqəsi olmadığını xəbər verir, lakin İrana gələn çoxsaylı tanışları, o cümlədən Azərbaycan cəmiyyətinin iki çox tanınmış nümayəndəsi – Bakı Dumasının üzvü Qasım Qasımova və məşhur həkim və ictimai xadim Əbdül Xaliq Axundova istinadən ölkədə vəziyyətin çox acınacaqlı hal aldığını bildirir: "Ziyalılarımızın bir hissəsi kommunist hökumətinin xidmətindədir, bir hissəsi öldürülüb, bir hissəsi həbs olunub, bir hissəsi də Azərbaycan Respublikasının hüddurlarını tərk edib... Tiflisdə Fətəli xan Xoyski və Həsən bəy Ağayev öldürülüb, Xəlil bəy Xasmməmmədov isə yaralanıb".

Səfirliklə bağlı "öz hökumətimizdən" indiyədək heç bir rəsmi məlumat almadığını və öz vəziyyətini qeyri-müəyyən hesab etdiyini vurğulayan Adil xan görünür ki, həqiqətən "Azərbaycanda gedən siyasi cərəyanlardan xəbərsiz" idi və vəziyyətin dəyişəcəyi ümidi ilə yeni hakimiyyətlə hər hansı əlaqələrə girmək niyyətində belə deyildi: "Nə vaxt ölkədə siyasi hərəkət müəyyənləşər və onun başında sizin kimi sınaqdan çıxmış siyasi xadimlərimiz durar və o halda mən də həmin hərəkətə qatılmağa hazır olaram". İndiki halda isə Adil xan "Vətənin ali maraqları və rifahı naminə" onun ən mötəbər təəssübkeşi kimi Əli Mərdan bəydən səfir kimi öz xidmətini davam etdirmək, yaxud ona xitam vermək barədə məsləhət istəyir. Dövlət qulluğu ilə bağlı bəzi mülahizələrdən sonra Adil xan bir daha səfirliyin Tehrana gəldiyi gündən valyuta məsələsi ilə bağlı üzləşdiyi maddi durumdan söz açır, Bakıya ezam edilmiş müavini Sadıqovun hələ 27 apreldən neçə gün əvvəl Missiyaya məxsus valyuta məsələsini həll etdiyini, əlavə olaraq hökumətdən ona səfirlik üçün daha 20 min түмән pul verildiyini bildirir, lakin Sadıqovun "itib-batdığına", səfirliyə "nə bir məktub, nə də bir dinar" göndərmədiyinə diqqət çəkir: "Əlbəttə, vaxtı gələndə Sadıqov bizim missiyanı dözülməz kritik vəziyyətə salmış əməlləri üçün Hökumətə cavab verəcək".

Bu sətirlərdən Adil xan Ziyadxanın istər səfirliyin, istərsə də şəxsən özünün düşdüyü ağır maddi durumda məhz Sadıqovu günahkar bildiyi aydın idi. Bütün bu müddət ərzində həmin pulların nəhayət ki, səfirliyə çatdırılacağını gözləyən Adil xan bir daha səfirliyin xərcləri üçün müxtəlif şəxslərdən 10000 түмәнə qədər borc götürdüyünü, özünün isə Tehrana gəldiyi gündən heç bir məvacib almadığını, ailəsini də yalnız şəxsi ev əşyalarını satmaqdan əldə etdiyi vəsaitdə dolandırıdığını bildirir. İran hökumətinin Azərbaycan missiyası üçün ayda 400 түмән pul buraxacağını vəd etsə də hələ bu pulların da daxil olmadığını vurğulayan Adil xan Əli

Mərdan bəyə "ağsaqqalımız" kimi müraciət edərək "bu bələdan qurtulmaq üçün" ondan kömək istəyir: "Mən bacardığım qədər öhdəmə qoyulan diplomatik missiyanı bu günə kimi gətirib çıxarmışam və güman edirəm ki, xidmətim qənaətbəxş sayıla bilər. Hərçənd qiyməti, əlbəttə ki, tarix verəcək."

21 oktyabr 1920-ci il tarixli bu məktubların üstündəki dərkənarlardan onların 1920-ci il dekabrın 26-da, yəni iki aydan sonra Əlimərdan bəyə yetişdiyi və ertəsi gün Parisdəki nümayəndəliyin iclasında müzakirə olunduğu aydınlaşır.

Burada bir haşiyə çıxaraq bəzi məqamları dəqiqləşdirməyə ehtiyac vardır. Adil xan Ziyadxanla Topçubaşovun yazışması yalnız Əli Mərdan bəyin Parisdəki arxivində saxlanılan sənədlərə əsaslanır. Nə Azərbaycan səfirliyinin Tehrandakı arxivi, nə də şəxsən Adil bəyin öz arxivi (Adil xan Ziyadxanın 1931-ci ildə İranda nəşr etdiyi "Qələmin uçuşu" kitabında səfirliyinin fəaliyyəti demək olar ki, işıqlandırılmamış, yalnız 2-3 məlum xəbərlər gətirilmişdir) əldə olmadığı üçün məntiqə görə Əli Mərdan bəyin Tehrana göndərdiyi cavab məktubları haqda məlumatları da yalnız Adil xanın məktublarının məzmunundan öyrənmək olardı. Amma peşəkar hüquqşünas, son dərəcə məsuliyyətli və təcrübəli dövlət qulluqçusu olan Əli Mərdan bəyin bir məsələdə də haqqını vermək lazımdır: o, aldığı çoxsaylı məktubların hamısını sıra nömrəsi, alınan günün tarixi və sonrakı taleyi göstərilməklə (cavab verildiyi, "Nümayəndə heyətinin iclasına", müzakirəyə, məlumat üçün" və s. kimi dərkənarlar) arxivləşdirirdi. Məktublarının və yazılarının bir çoxunda işlətdiyi "gələcək tarixçilər...", "tarix öz hökmünü verəcək" və bu kimi ifadələr isə bunu deməyə əsas verir ki, Əli Mərdan bəy öz arxivini həm də bu baxımdan, yəni gələcəyə ünvanlayaraq pedantlıq dərəcəsində səliqəli tərtib edib, bir çox hallarda isə hətta başqalarına ünvanlanmış öz məktublarının da üzünü köçürüb, "əslilə düzdür" imzası ilə təsdiqləyərək saxlayıb. Əli Mərdan bəyin Adil xan Ziyadxana yazdığı cavablardan birini, görünür ki, çox mühüm saydığı ətraflı məktubunun ikinci nüsxəsini özündə saxlaması buna nümunədir və Adil xan Ziyadxanla yazışmaların mənə yükünü xeyli artırmaqla yanaşı mövzu dairəsindən kənara çıxaraq bütöv bir dövr və tarixi şəxsiyyətləri daha dərinədən tanımaq və dəyərləndirmək baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyır.

Məhz Əli Mərdan bəyin Adil xana əldə olan bu yeganə cavab məktubundan Tehran və Paris nümayəndəlikləri arasında gedən rəsmi və şəxsi məktublaşmaların tarixini və onların qarşılıqlı xarakter daşdığını müəyyənləşdirmək mümkün olur. Belə ki, Topçubaşov müxtəlif adamlar vasitəsilə Tehrandan aldığı məktubları "Tehran nümayəndəliyi ilə yazışma" adı ilə ayrıca qovluqda saxladığını bildirir və onların hər birinə dair ayrıca məlumat verir.

Bu yazışmadan aydın olur ki, Adil bəyin mütəmadi olaraq Parisə yazdığı məktublardan Əli Mərdan bəy yalnız ikisini, "sonuncuları" alıb və 1921-ci ilin əvvəllərində Parisdən Tehrana qayıdan Ağa-yə İltizamül-Mülk vasitəsilə cavab göndərüb. Bu ilk cavab məktubu əldə olmadığı üçün məzmunu məlum deyildir və bundan sonra yazışmalarda bir ildən artıq fasilə yarandığını deməyə əsas vardır.

Belə ki, Adil xan Ziyadxan Əlimərdan bəyə növbəti məktubu bir də 1922-ci ilin 20 oktyabrında yazacaq və "şəxsi" kimi qeyd etdiyi bu məktubunda arada yaranmış fasilənin səbəblərinə və bir çox digər maraqlı məqamlara toxunacaq. Lakin hələ onların üzərində dayanmazdan əvvəl səfirliyin taleyi ilə bağlı mühüm bir açıqlamaya diqqət yetirək. Bu məktubdan Adil xanın 1921-ci il may ayının 2-nə kimi "Diplomatik nümayəndə" statusuna uyğun bütün vəzifələri yerinə yetirdiyi, həmin tarixdən sonra ağır xəstələndiyi, 10 aydan çox müddətdə böyrək xəstəliyi ilə bağlı yataqda qaldığı, hələ indi də sağalmadığı, ciddi müalicə tələb olunduğu halda maddi durumunun buna imkan vermədiyi məlum olur. Buradan Aprel çevrilişimdən 1 ildən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq Sovet Azərbaycanının hələ də Cümhuriyyətin İrandakı səfirliyinin taleyinə dair hər hansı addım atmadığı aydınlaşır. Adil xanın məktubundan bu da məlum olur ki, yaranmış vəziyyətdə o, 2 may 1921-ci il tarixdən özünün sağlamlasına qədər səfirliyin müvəqqəti idarəçiliyini 1-ci münşiyə (katibə) həvalə edib, səfirliyin bütün kargüzarlığı, arxivi, mühasibatı və dövlət mülkiyyəti sayılan əmlakını ona təhvil veribdir. Yalnız çox mühüm bildiyi sənədləri özündə saxlayıb, indiyə qədər də saxlayır və heç kimə, heç yerə təhvil etməyib. Bundan sonra gətirilən məlumatlar artıq xüsusi maraq doğurur: "Xəstəliyimin ən şiddətli vaxtında, daha dəqiq - 1921-ci il 16 iyun tarixində Azərbaycan SSR Xarici İşlər üzrə Xalq Komissarı Hüseynovdan (Mərzə Davud Hüseynov nəzərdə tutulur- S.R.-T.) yeni nümayəndəlik gələne qədər Səfirliyin Rusiyanın Tehrandakı nümayəndəliyinin köməkçisinə təhvil verilməsi haqqında ilk dəfə missiyamıza teleqram gəlmişdir. Mən xəstəliyimlə əlaqədar işdən uzaqlaşdığım üçün 1921-ci ilin 22 iyununda bizim tərəfdən 1-ci münşinin, digər tərəfdən RSFSR-in Tehrandakı səlahiyyətli nümayəndəsinin imzaladıqları formal akt əsasında missiyamızın sənədləri, arxivi və s. təhvil-qəbulu baş tutmuşdur."

Bu sətirlərin davamı kimi Adil xan Ziyadxan o vaxtdan bəri, yəni bir ildən artıq müddətdə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasından yeni nümayəndənin hələ də gəlmədiyini və nə vaxt gələcəyinin də məlum olmadığını vurğulayır, hər üç Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) respublikasının yeni yaranmış konfederasiyadan (1922-ci il martın 12-də yaradılmış

Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası nəzərdə tutulur- S.R.-T.) İranda bir nəfər nümayəndəsinin olacağı haqda söz-söhbət gəzdirdiyini, lakin hələ rəsmi xəbərin çıxmadığını bildirir.

Sovet Azərbaycanının İranda səfirliklə bağlı gələcək planlarını bir kənara qoyaraq, məktubdakı bir məqama diqqət yetirək. İstər bu, istərsə Topçubaşova göndərilən digər məktublardan belə çıxır ki, AXC-nın Tehrandakı səfirliyinin bütün kargüzarlığının İrandakı Rusiya nümayəndəliyinə təhvil verilməsi haqda Mirzə Davud Hüseynovun teleqramı Adil xan Ziyadxan üçün gözlənilməz olmuşdur. Halbuki, İrandakı səfirliyin özünün həmin teleqramın göndərilməsində "təhrikedici" rol oynadığını deməyə əsas vardır.

Azərbaycan SSR Xarici İşlər Xalq Komissarlığının arxivindəki "Azərbaycan Sovet Respublikasının Baş Komissarına Məruzə" adlı bir sənəddən məlum olur ki, Adil xanın xəstəliyi ilə bağlı səfirliyin işlərini 1921-ci il mayın 2-də müvəqqəti təhvil alan I münşi – Camal Şirinli boynuna qoyulmuş xidməti vəzifələrin məsuliyyəti qarşısında düşdüyü "köməksiz və çıxılmaz vəziyyəti"dən çıxış yolunu yeni Azərbaycan hakimiyyətini İrandakı səfirliyin taleyi ilə xəbərdar etməkdə görüb və İran hökumətindən bu işdə vasitəçi olmağı xahiş edib. İran hökumətinə edilən müraciətin tarixi – 21 may 1921-ci il – göstərir ki, Camal Şirinli özünün bu addımı üzərində 20 günə qədər düşüncə aparıb. "Tehrandakı və İranın vilayətlərində yaşayan Azərbaycan vətəndaşlarının öz ehtiyacları ilə bağlı hələ də Səfirliyə müraciət etmələri" də görünür ki, 1-ci münşini bu qərarı verməyə vadar edib. Azərbaycan Respublikasından rəsmi göstəriş gələnə qədər Səfirliyinin taleyini özbaşına həll etməyə "haqqı olmadığı", digər tərəfdən "artıq qeyri-müəyyənliyə dözə bilmədiyi" üçün 1-ci münşi RSFSR-in səlahiyyətli səfirinin Tehrana gəlməsindən istifadə edərək mayın 29-da ona da yazılı müraciət edib. Rusiya səfirliyinə bu müraciətdə Azərbaycan missiyasının öz fəaliyyətini davam etdirib-etdirməmək (?), əgər fəaliyyətə xitam verilərsə Missiyanın arxivinin, Azərbaycan vətəndaşlarına aid sənədlərin, pasportların və d. kağızların, hökumət möhürlərinin və səfirliyin əmlakını hara və kimə verilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Hökumətinə sorğu göndərilməsi xahişi bildirilir. Bu hərəkətlər səfirliyin 1-ci münşisinin Sovet Azərbaycanı ilə hər hansı siyasi əlaqələri məqbul saymayan səfir Adil xan Ziyadxandan fərqli olaraq nəinki Sovet Azərbaycanı rəhbərliyini, hətta onun Sovet Rusiyası tərəfindən idarəçiliyini belə qəbul etdiyini göstərirdi. Gördüyü bu işlər barədə Adil xanı xəbərdar etməməsi ehtimalı da bununla izah oluna bilər.

Lakin Rusiya səfirliyinə göndərdiyi məktuba 3 gündən sonra alınan cavabı qənaətbəxş hesab etmədiyi üçün Camal Şirinli artıq "son addımı" atmaq – "vəziyyəti birdəfəlik

aydınlaşdırmaq məqsədilə" Səfirliyi müvəqqəti bağlayıb Bakıya getmək və Xarici İşlər Komissarlığına şəxsən Məruzə etmək qərarını verir.

Nəzərdə tutulan bu Məruzənin əsas hissəsini Adil xanın Parisə, Topçubaşova göndərdiyi rəsmi məktub təşkil edir. Yeni məlumat kimi isə Cümhuriyyət nazirliyi tərəfindən Əkbər Ağə Sadıqov hələ Bakıdan çıxmamışdan əvvəl Azərbaycan hökumətinin "Nobel qardaşları" Birliyinin Rəştdəki kontoruna səfirlik üçün pul göndərildiyi, lakin Gilan hadisələrinin bu pulu da almağa imkan vermədiyi, 27 aprel hadisələrindən sonra İranın Tiflisdəki Baş konsulluğu vasitəsilə dəfələrlə Bakıya teleqrafla edilən sorğuların da cavabsız qaldığı kimi xəbərləri saymaq olar.

Məruzədən bu da aydın olur ki, 1-ci münşi Bakıya getmək qərarını İran Xarici İşlər Nazirliyinə bildirib, ölkədən çıxması üçün rəsmi razılıq barədə müvafiq göstəriş verilməsini xahiş edib. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Hökumətinin çıxaracağı qərara və özünün Tehrana qayıdacağına qədər İran hökuməti qarşısında Azərbaycan səfirliyinin arxivinə möhür vurulması və nəzarətçi qoyulması barədə vəsatət qaldırıb. Maraqlıdır ki, Azərbaycana gəlmək üçün pasport vizasını 1-ci Münşi RSFSR səfirliyindən alıb.

Lakin Camal Şirinlinin nəzərdə tutduğu gün – iyunun 10-da Tehrandan Bakıya çıxmaq qərarı baş tutmayıb. İran tərəfi onun vəsatətinə hər hansı yazılı münasibət bildirməsə də İran Xarici İşlər naziri şifahi olaraq bu məsələ ilə bağlı Bakıya göndərdiyi teleqrama cavab gəlməyincə bu səfərin təxirə salınmasını məsləhət görüb. Yaranmış vəziyyətdə 1-ci Münşi hazırladığı Məruzənin Bakıya çatdırılması üçün onu RSFSR-in Tehrandakı səfirinə təqdim edib.

Bir həftədən sonra, iyunun 16-da isə artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Bakıdan, Mirzə Davud Hüseynovdan AXC-nın Tehrandakı səfirliyinin bütün kargüzarlığı və əmlakı ilə birlikdə Rusiya Federasiyasının Tehrandakı səfirliyinə təhvil verilməsi barədə teleqram gəlib və iyunun 22-də bu təhvil-təslim işi başa çatdırılıb.

Yəqin ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin İrandakı səfirliyinin tarixçəsini burada bitirmək olardı. Lakin Adil xanla Əli Mərdan bəyin 1922-24-cü illəri əhatə edən yazışması bu mövzunun hələ davamı olduğunu göstərir.

*** **

Diqqətəlayiqdir ki, bu dövrdə Azərbaycanın İrandakı artıq keçmiş səfirinin Parisə göndərdiyi 6 məktub və sənədlərin heç birində Camal Şirinlinin səfirliyin taleyi ilə bağlı Rusiya

və İran hökumətlərinə müraciətlərindən və Bakıya göndərdiyi Məruzədən qətiyyənlə bəhs edilmir. Bir qayda olaraq çox ətraflı və detallı məktublar yazan Adil xanın bu məsələyə dair kiçik bir işarə belə etməməsi 1-ci münşi Camal Şirinlinin özünün fəaliyyəti haqda Adil xana xəbər vermədiyi ehtimalını bir daha mümkün edir.

1922-ci il 10 oktyabr tarixli məktubunda Adil xan səfirlik ləğv olunandan sonra rəsmi mövqeyini itirdiyi üçün çox xoşagəlməz hallar yaşadığını, İran hökumətinə yazılı müraciətlərini hələ də "Azərbaycan Respublikasının Diplomatik nümayəndəsi" imzası ilə göndərsə də İran tərəfinin görünür ki, artıq onu bu statusda tanımadığını ürək ağrısı ilə bildirir, bu ikili vəziyyətin onun "ehtiyacla çarpışan Səfir kimi" heysiyyətinə toxunduğunu vurğulayır. Bu məktubda Əli Mərdan bəydən onun və 7 nəfərdən ibarət ailəsinin İranın hüduqlarını tərk etməsi, Türkiyəyə və ya Avropaya getməsi üçün maddi dəstək verməsi xahişi də edilir. İran hökumətinin şəxsən ona iki ilə yaxın müddətdə ödədiyi yardımını artıq kəsdiyi haqda xəbərə etdiyi əlavə – "Əgər İran dövlət xəzinəsinin indi nə qədər ağır çətinliklər yaşadığını bilsəydiniz bu vaxta qədər onlardan yardım aldığım üçün məni danlayardınız" – və bununla bağlı "xəstə yatdığı müddətdə başqa gəlir mənbəyi olmadığı" etirafı, özünün və xanımının şəxsi vəsait və qiymətli əşyalarını çoxdan satdıqları, Vətəndə qalan əmlaklarını isə bütünlüklə itirdikləri kimi məlumatlar Adil xan Ziyadxanın həqiqətən böyük ehtiyac içində yaşadığından xəbər verirdi. Əli Mərdan bəyin "Tehrandakı zəngin azərbaycanlılara müraciət etmək" təklifinə Adil xanın verdiyi cavab isə bir çox cəhətdən mənalıdır: "...icazə verin bu mövzuda hər hansı açıqlamalardan çəkinim. Gələcəkdə də bizim nəcabətli türk millətimizin ləyaqətini qorumaq xatirinə bu barədə yalnız bağlı qapılar arxasında danışmaq olar".

Görünür ki, hər dəfə maddi durumundan şikayət etmək Adil xanın özünə də iztirab verir, çünki bu acınacaqlı gerçəklə yalnız özünün deyil, bu və ya digər şəkildə "milyonlarla Azərbaycan vətəndaşının üzləşdiyi" fərqi varır, "işıqlı gələcək xatirinə bütün bu çətinliklərə dəyanətlə dözməyin vacibliyini" vurğulayır.

Nostalji hisslər və qəlb ağrıları açıq büruzə verilən bu məktubunda Adil xan Ziyadxan Əli Mərdan bəylə son dəfə 1917-ci ilin payızında Topçubaşovun "bir qrup qabaqcıl ziyalılarımızla birlikdə Rus inqilabından sonra xalqımızın ehtiyacları ilə bağlı məsələləri müzakirə etmək üçün" gəldiyi Gəncədə görüşdüyünü yada salır: "Biz o zaman proqnozlaşdırma bilməzdik ki, 1918-ci il mayın 28-də Vətənimizin üfüqlərində siyasi müstəqilliyimizin və azadlığımızın çoxdan gözlənilən və arzulanan ulduzu parlayacaq". Lakin az sonra Roma mifologiyasında şimal küləyi rəmzi olan "Akvilonun göndərdiyi buludların Vətən üzərində təlatümlər

yaratdığını", şimşək oxlarının isə "şüarı daima doğma xalqının mənafeyinə xidmət etmək olan bir çox qohumlara, dostlara, tanışlara" deydiyini vurğulayan Adil xan günahsız öldürülən bütün ziyalıların ruhuna "fatihə" deyir, "İstənilən tufandan sonra hava adətən təmizlənir və biz bir dəqiqə belə ümidimizi kəsməməliyik ki, yaxın gələcəkdə Vətənimizin siyasi ab-havası təmizlənəcək, İmperializm və Leninizm kimi iki ifrat qüvvəni öz üzərində hiss etmiş xalqımız şüurlu şəkildə ona normal inkişaf vəd edən qanuni xətdən faydalanacaq. Yaşayaq, görərik..."

1922-ci ilin oktyabrında Tehrandan Avropaya gedən Knyaz Arquntinski vasitəsilə göndərilən bu məktub Parisə 1923-cü il yanvarın 8-də çatır və məhz bu məktuba Əli Mərdan bəy düz 3 aydan sonra, surətini özündə saxladığı bir cavab yazır. Həmin cavabda aradakı 3 aylıq fasiləni Əli Mərdan bəy özünün də xəstə yatdığı, eləcə də Adil bəyin məktubunda maddi yardımla bağlı xahişə əməl etmək üçün çalışdığı, öz maliyyə durumu bərbad halda olan Paris nümayəndəliyinin buna heç bir imkanı olmadığı, digər söylərinin də nəticəsiz qaldığını təəssüf hissi ilə izah edir.

Eyni zamanda Əli Mərdan bəy Parisdə olan İran diplomatları ilə ara-sıra görüşdüyünü və onları Azərbaycan səfirinin vəziyyəti ilə tanış etdiyini, onlardan da köməyə həmişə hazır olduqları haqda cavablar aldığını bildirir və Adil xana Tehrandan diplomatların "başçısına yol taparaq müraciət etməyi" məsləhət görür.

Bu məktubdan həmçinin məlum olur ki, İrandakı Azərbaycan səfirinin müavininin "Adil xana qarşı nalayiq hərəkət etdiyi" xəbərini də Əli Mərdan bəy məhz bir iranlı diplomatdan eşidib.

Beləliklə, Əkbər Ağsa Sadiqovla bağlı əhvalat yeni təfərrüatları ilə bir daha gündəmə gəlir. Topçubaşov "adını çəkmədiyi həmin şəxsin" hazırda ailəsi ilə birlikdə İtaliyanın Perudja şəhərində yaşadığını, orada ali təhsil müəssisəsinə daxil olduğunu və tələbə kimi çox sadə həyat sürdüyünü xəbər verir: "Nümayəndə heyətimiz arasında onu yaxından tanıyanlar var və haqqında yaxşı danışirlər". Məlum olur ki, Paris nümayəndəliyindən iki nəfər hətta Əkbər Ağsa Sadiqovla görüşüb və frank-çeklərlə bağlı məsələni ona çatdırıb. Əkbər Ağsa İran missiyası üçün həqiqətən pul aldığını, lakin çevriliş baş verdiyi səbəbindən bütün pulları Hökumətə qaytardığını bildirib. Topçubaşov bu xəbərlərə: "Biz, əlbəttə ki, indi heç nəyi müəyyənləşdirə, sübut və ya tələb edə bilmərik. Amma Nümayəndəlik vasitəsilə özünüz ona nəsə yazmaq istəsəniz, təbii ki, məktubunuzu yetirərik"- deyərək yekun vurur.

Burada Əkbər Ağsa Sadiqov əhvalatını sonadək açıqlamağa ehtiyac yaranır. Ehtimal etmək olar ki, məhz Paris nümayəndəliyinin üzvləri ilə görüşəndən sonra Əkbər Ağsa Sadiqov Adil

xan Ziyadxana məktub göndərüb. Lakin 19 aprel 1922-ci il tarixində yazıldığı göstərilən bu məktubun ilk sətirlərindən - "Mənim ünvanıma Tehrandan Avropaya gələn şəxslər tərəfindən sizin adınızla yayılan şayiələr məni inandırır ki, Paris missiyamız vasitəsilə sizə göndərdiyim ifadəmi almamısınız" - belə çıxır ki, bu məktubdan daha əvvəl Əkbər Ağa Paris Nümayəndəliyi vasitəsilə, əsas iştirakçısı olduğu hadisəyə 2 ildən sonra da olsa aydınlıq gətirməyə çalışıb. Və bu qısa məktubun kifayət qədər sərt tonu bu gənc diplomatın ona qarşı sürülən iddialarda özünü heç də müqəssir bilmədiyini göstərir: "Əlbəttə, uzaqdan məni düçar olduğunuz bütün bəlalарın və çətin vəziyyətin səbəbkarı hesab edə bilərsiniz. Bu məktubla mən Sizin qarşınızda özümə haqq qazandırmaq istəmirəm: vaxtı və yeri gələndə mən bu işi görə bilərəm, amma indi bir daha sizə bəyan edirəm ki, bütün pulları (təxminən altı yüz türk qızıl lirəsi və bir milyon yarım Azərbaycan bonu məbləğində) çevrilişdən dərhal sonra verilən fərmanı nəzərə alaraq lazımi təşkilata təhvil etmişəm". Həmin dövr Azərbaycandan, daha sonra Gürcüstandan İrandakı səfirlə əlaqə saxlamaq imkanı olmadığı, 1921-ci ilin mayında İtaliyaya gəlib çıxdıqdan sonra da qohumlarına ünvanladığı məktub və teleqramlara hələ də cavab almadığını bildirən Ə.Sadıqov həmin ilin yayında bu məsələ ilə bağlı Paris missiyası vasitəsilə Adil xana hesabat göndərdiyini yazır.

Paris nümayəndəliyinin bütün işlərinə və kargüzarlığına şəxsən və tam nəzarət edən Əli Mərdan bəy Topçubaşovun bu məsələdən əvvəlcə bir iranlı diplomat, daha sonra Adil xanın özü tərəfindən məlumatlandırıldığı nəzərə alınarsa, Əkbər Ağanın bu müddəası elə də inandırıcı görünmür. Lakin keçmiş diplomat dediklərinə sübut kimi ikinci müddəa da gətirir: "Nəhayət, səfirliyin keçmiş diplomatik kuryeri Qulam Rza Babayev məsələdən xəbərdar idi, bir milyon yarım pulu dövlət xəzinəsinə o, təhvil verib, mənim qızıl lirələri Tehran missiyasına məxsus pul kimi saxlamaq üçün (ən azı qəbz o ruhda tərtib edilib) Xalq Xarici İşlər Komissarı Hüseynova verdiyimi o, bilirdi. Doğrudanmı bu haqda sizə heç nə deməyib?"

Diqqətəlayiqdir ki, bu qısa məktubunda Əkbər Ağa Sadıqov səfirliyin Tehrandakı ağır maddi durumunu bildiyi halda nə üçün Bakıda 2 aydan çox yubandığı və həmin müddət ərzində səfirliyə özü və dövlət pulları haqda hər hansı məlumat vermədiyini barədə bir sətir də yazmır. Diplomatik kuryer Qulam Rza Babayevi şahid kimi göstərməyi də özünü doğrultmur. Belə ki, İrandakı Səfirliyə məxsus pulların bir qismini yeni Azərbaycan dövlətinin xəzinəsinə məhz bu adam təhvil veribsə, demək o da 27 Aprel çevrilişindən sonra hələ də Bakıda idi və öz vəziyyətində olan birisinin Adil xanı "xəbərdar etmədiyini" nədənsə Əkbər Ağada sual doğurur. Lakin Ə.Sadıqov görünür ki, özünə bu sualı vermir. Yalnız xaricdə yaşayan soydaşları

arasında yayılan, o cümlədən Paris nümayəndəliyindəki tanış həmkarlarından eşitdiyi xəbərlərdən sonra yazdığı bu qısa məktubunu bir "sənəd-hesabat" kimi təqdim edərək əlində Missiyaya məxsus heç bir məbləğdə pul qalmadığını bildirir və yarı əsəbi şəkildə Adil xana belə müraciət edir: "İsrarla xahiş edirəm ki, mənim adıma ləkə gətirən söz-söhbətlərə son qoyasınız və düşdüyünüz vəziyyət üçün məni günahlandırmayasınız. Əksinə, heç olmasa bir qədər xalqını və Vətəninə səmimi qəlbədən sevənlərin və öz şərəf və ləyaqətinə hörmət edənlərin düşdüyü vəziyyəti və şəraiti anlamağa çalışsınız."

Məktubun sonunda qeyd hissəsinə Ə.Sadıqov Adil xanın ünvanını bilmədiyi üçün məktubu Mir Ağa vasitəsilə göndərirdi, "Əgər maliyyə ilə bağlı təfərrüatları və çevrilişdən əvvəl və sonrakı vəziyyətimi bilmək istəyirsinizsə, bu barədə mənə məlumat verin. Xidmətinizdə hazıram" kimi əlavələr edib.

Bu əlavə qeydə və məktubun əsasən diplomatik yazışmalara məxsus lütfkarlığı xatırladan "Xahiş edirəm, mənim Sizə qarşı ən səmimi ehtiramımı qəbul edin" cümlə ilə bitməsinə baxmayaraq Ə.Sadıqovun məktubunun Adil xanı nəinki qane etmədiyi, əksinə daha çox narahat və narazı saldığı onun sonrakı addımlarından görünür. Belə ki, keçmiş səfir onu heç də "sənəd", yaxud "hesabat" deyil, "yeganə şəxsi məktub" kimi qiymətləndirərək surətini Parisə, Əli Mərdan bəyə göndərir və öz rəsmi əlavəsində bu günə qədər Ə.Sadıqovun "Paris missiyası vasitəsilə hesabat verməsi ilə bağlı" ondan heç bir açıqlama almadığını vurğulayır. Adil xan Ziyadxan Tehran səfirliyinin 1920-ci il büdcəsi üçün ayrılan bütün pulların Ə.Sadıqovun əlində olduğu 2 ay müddətində ona verilən tapşırığı yerinə yetirmədiyi üçün səfirliyi və şəxsən səfiri acınacaqlı duruma saldığını xatırladır və Paris Nümayəndəliyindən xahiş edir ki, öz əmri ilə Ə.Sadıqovdan 1920-ci il fevralın 24-dən Qafqaz hüdüdlərini tərk edib İtaliyaya getdiyi günə qədər İrandakı Səfirliyə məxsus müvafiq məbləğə dair tam və ətraflı maliyyə hesabatı tələb etsin. Adil xan bütünlükdə hansı məbləğin nəzərdə tutduğunu göstərmir. Çünki, Ə.Sadıqov haqqında heç bir məlumatı yoxdur, onun həmin 96 min frankdan əlavə Səfirlik üçün Dövlət xəzinəsindən nə qədər pul aldığı, çevrilişdən sonra bu məbləğin hansı hissəsinin geri qaytarıldığı ona məlum deyil və məktubunda adı çəkilən keçmiş diplomatik kuryer Qulam Pza Babayev də xidməti yerinə qayıtmayıb.

Rəsmi üslubda yazılmış məktubunda Adil xan Ziyadxan Topşubaşovdan "Ə.Sadıqovun təqdim edəcəyi məruzə və hesabatların əslini sizə həvalə edilmiş Nümayəndəlikdə saxlamağı", onların təsdiq edilmiş surətlərini isə "müvafiq nəticə çıxarmaq üçün" özünə göndərməsini xahiş edir, bu sənədlərin də yenidən geri göndəriləcəyi bildirilir.

Ə.Sadıqovun yazılma tarixi 19 aprel 1922-ci il göstərilən məktubunun Adil xana nə vaxt yetişdiyi məlum deyil, amma onun Parisə göndərilmiş surəti və Adil xanın 1923-cü il mayın 30-da yazıldığı rəsmi müraciətinin üzərində səlqiqli Əli Mərdan bəy tərəfindən edilmiş qeyddəki "1924-cü ilin 18 oktyabr" tarixi həmin dövr yazışmaların nə qədər uzun zaman kəsiyi ilə davam etdiyini göstərirdi. Məktublarda bu amil məsafənin uzaqlığı, yarıtmaz poçt xidməti, maddi vəsait, ünvanların dolaşıqlığı, məktublardakı bəzi məqamların açıqlanmasının arzu olunmadığı, və d. səbəblərlə izah edilir və bütün hallarda məktubların etibarlı şəxslər tərəfindən əlbəəl çatdırılması daha məqbul sayılırdı.

Əli Mərdan bəyin Tehrana göndərdiyi məktublardan yalnız biri – 12 aprel 1923-cü il tarixli – Adil bəyə yetişdiyi və 1924-cü il martın 1-nə qədər ona ünvanlanmış məktublardan daha heç bir cavab gəlmədiyi üçün Parisdəki Azərbaycan Nümayəndəliyinin Əkbər Ağsa Sadiqovdan rəsmi hesabat tələbinin yerinə yetirilib-yetirilmədiyini söyləmək mümkün deyil. Lakin 1923-cü il 30 may tarixli həmin iki sənəddən əlavə Adil xanın Topçubaşova "şəxsi" sözü ilə işarələdiyi daha bir məktubu da vardır. 8 səhifəlik, sıx sətirlərlə yazılmış çox ətraflı məktubunda Adil xan Ziyadxan bir çox məsələlərə toxunmaqla yanaşı Azərbaycanın ilk dövlətçiliyinin taleyi ilə bağlı düşüncələrini də bölüşür, onun süqutunun ağrısını necə yaşadığından bəhs edir, mənsub olduğu nəslin bu acı sonluqda rolunu və aldığı dərsləri nəzərdən keçirir və istənilən halda bu dövlətin xalq üçün tarixi əhəmiyyətini vurğulayır. Öz fikirlərinin yekunu kimi Adil xan böyük əməllər zamanı rəhbər işçilərin üzərinə daha ağır vəzifə yükü düşdüyünü, tabeliklərində olan işçilərin çox vaxt səhv addımları üçün də məsuliyyət daşıdıqlarını və bu zaman səbirli olmaq lazım gəldiyini qeyd edərək yazır: "Yenə də millət naminə hər şeydən üstün olub gənc əməkdaşlarımızın davranışı ilə barışmalıyıq, belə ki, bizim həyat dövrümüz başa çatmaq üzrədir, millətimizin taleyinin gələcək rəhbərliyi isə haqlı olaraq onlara aiddir". Lakin burada Adil xan birdən-birə Əkbər Sadiqovu yada salır və öz "gənc əməkdaşının davranışı" ilə əslində heç də barışmadığını bürüzə verir: "Mənim gənc müavinimin surətini təqdim etdiyim məktubu sizə çox şey demirmi? Mənə həvalə olunmuş missiyaya görə tam məsuliyyət daşıyan Rəhbər kimi bildirirəm ki, 96 min frank Ə.Sadıqovdadır. Bu adam isə yalnız şəxsi məktub yazır ki, "mənim təmiz adımları və şərəfimi ləkələməyin", guya mən burada Respublikanın Nümayəndəsi deyiləm, adi bir küçə şayiəçisiyəm...".

Bu sətirlər aydın göstərir ki, Adil xan Ziyadxan səfirliyə məxsus ən azı 96 min frankın Əkbər Ağa Sadıqov tərəfindən mənimsəndiyini düşünür, gənc müavininin göndərdiyi məktubu və "xahişini" isə özünə qarşı təhqir sayır.

Əkbər Ağa Sadıqovun məktubu, görünür ki, həqiqətən Adil xana çox ağır təsir edib. Çünki Topçubaşova yazdığı 1 mart 1924-cü il tarixli məktubunda o, bir daha bu məsələyə qayıdır: "Əgər nə vaxtsa mənim keçmiş müavinim Əkbər Ağa Sadıqovla görüşsəniz, ona deməyi unutmayın ki, məni yaxşı tanıdığından elə bir məktub yazmamalı idi (surətini sizə göndərdiyim). Mənə həvalə edilmiş Nümayəndəliyin bütün əməkdaşlarından onlara təhvil verilmiş pul məbləğləri və xidməti vəzifələri ilə bağlı tapşırıqların icrası barədə hesabat tələb etmək mənim hüquqi və mənəvi borcumdur. Onun ünvanına burada və ya xaricdə yayıla biləcək bütün söz-söhbətlərə görə mən cavabdeh deyiləm. Lakin öz rəsmi hesabatlarımda onun barəsində susa bilmərəm, çünki bu, mənim hüququm və vəzifəmdir. Belə ki, mən, Missiyanın Rəhbəri kimi, öz həmkarlarımdan hesabat tələb etməyə borcluyam ki, onları öz vaxtında lazım olan yerə təqdim edim." (59)

Adil xan Ziyadxanın xidməti vəzifələrin icrasında, xüsusilə maliyyə məsələlərində düzgünlük və məsuliyyət tələbi yalnız əməkdaşlarına qarşı deyildi. Tehrandakı Azərbaycan missiyanın Rusiya səfirliyinə verilməyən hissəsi ilə bağlı gördüyü tədbirlər Adil xanın öz vəzifə borclarına da eyni tələbkərliliklə yanaşdığının bariz sübut idi. Belə ki, 1922-ci ilin dekabrın 14-də o, AXC Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatika şöbəsinin keçmiş müdiri İbrahim xan Tağı xan oğlunun təsadüfən Tehranda olduğunu öyrənərək ona məktub yazır, özünün həyatı üçün təhlükə törədəcək dərəcədə ağır xəstə olduğu üçün bir xahişini yerinə yetirməsini təvəqqe edir. 1919-cu il iyulun 16-dan 1921-ci il iyunun 22-dək Azərbaycan Cümhuriyyətinin İrandakı diplomatik nümayəndəliyinə rəhbərlik etdiyi müddətdə əlində olan maliyyə, mühasibat və digər təsdiqedicə sənədlərin əslini hələ də heç kimə təhvil vermədiyini, bu işin nə vaxt baş tutacağını da məlum olmadığını bildirən Adil Xan həmin sənədlərdə həm xəzinədarlıq məsələlərinə, həm də ayrı-ayrı şəxslərin çox mühüm maraqlarına toxunulduğunu vurğulayır və İbrahim Xanın tam səlahiyyətli şəxs kimi onlarla tanış olub 2 nüsxədə Akt hazırlamasını xahiş edir.

Sənədlərdə vəzifəsi "Xarici İşlər Nazirliyinin keçmiş direktoru" kimi qeyd olunan İbrahim xan "hazırda rəsmi səlahiyyətli şəxs" olmasa da "mövzuya bələd olan, vicdanının diktəsini rəhbər tutaraq, vətəndaşlıq borcunu daşıyan özəl ekspert kimi" qaldırılan məsələyə münasibət bildirməyə razılaşırsa və hazırda Tehranda yaşayan Bakı Universitetinin keçmiş əməkdaşı

Doktor Məmməd-Cəfər Cəfərovu da özü ilə birgə yoxlama aparmağa dəvət edir. Səfirliyin rəsmən mövcud olduğu dövrə qədərki bütün hesabat sənədləri Adil xan Ziyadxan tərəfindən İbrahim xana təqdim olunur. İki xadimin hazırladığı və 1923-cü il 10 yanvar tarixində imzaladığı həmin Aktın "Kənar baxışdan qiymətləndirmə" adlanan hissəsində göstərilən bütün sənədlərin diqqətlə yoxlanıldığı, Nümayəndəliyin gəlir və xərclərinin ayrı-ayrı maddələr və bəndlər üzrə təsdiqedic sənədlərə uyğun olduğunun mühasibat uçotu kitabları vasitəsilə həyata keçirildiyi və göstərilən tarixlərə uyğun olaraq balanslaşdırıldığı qeyd edilir. Deyilənlərə sübut kimi müvafiq rəqəmlər gətirilən bu sənəddə Səfirliyin ilk gündən əlindəki xarici valyutanı Tehrandə dəyişməklə bağlı üzləşdiyi vəziyyət təfəsilatı ilə şərh edilir, bu zaman səfirin müavini Sadıqovun Bakıda "həddən artıq" yubandığı xüsusi vurğulanmaqla onun əlində olan pullarla İrana, öz vəzifə yerinə qayıtmadığı və heç bir məlumat vermədiyi göstərilir. Məhz bu amillər səbəbindən Səfirliyin lazımı xərcləri ödəmək üçün ilk gündən özəl kreditlər götürməyə vadar edildiyi göstərilir.

Bundan sonra Aktda gətirilən məlumatlar böyük maraq kəsb edir: "Nümayəndəliyin ağır maddi vəziyyətindən xəbərdar olan İran hökuməti beynəlxalq nəzakət hisslərindən, eləcə də İranla Azərbaycan arasında xüsusi qohumluq münasibətlərindən çıxış edərək Azərbaycan Nümayəndəliyinə kömək etmək qərarına gəlib və 1920-ci il iyunun 22-dən başlayaraq ona bir il ərzində hər ay dörd yüz tümən məbləğində subsidiya ayırmaq haqda sərəncam verib".

Həmin dövrdən keçən bir ilə yaxın müddətdə Az.SSR hökumətindən heç bir xəbər çıxmadığı üçün Azad xan missiyasının səfirlik fəaliyyətini 16 iyun 1921-ci ilə qədər rəsmən davam etdirdiyini və Bakıdan gələn teleqram əsasında Missiyanın arxivinin və əmlakının həmin ilin 22 iyununda Rusiya səfirliyinə təhvil verildiyini bildirən İbrahim xan bu sonuncu işin Adil xan xəstə olduğu üçün səfirliyin birinci katibi Ağa Camal Şirinli tərəfindən yerinə yetirildiyini yazır. Maraqlıdır ki, bu Aktda da Azərb. SSR XXİK –nın sərəncamını yerinə yetirən Camal Şirinlinin bu sərəncamın verilməsində hər hansı rolundan danışılmır. Bununla da 1-ci münşünün Bakı ilə əlaqələri özünün qurduğu və bu haqda Adil xan Ziyadxanı xəbərdar etmədiyi ehtimalı daha da güclənir.

Aktda İran tərəfinin ağır vəziyyətdə olan Azərbaycan səfirliyinə dəstək olmasına dair İbrahim xan daha bir nümunə gətirir və məlum olur ki, Adil xanın şəxsi durumunu və xəstə olduğunu nəzərə alaraq İran hökuməti Nümayəndəliyə illik borcdan əlavə, şəxsən onun özünə də hər ay 300 tümən (səkkiz ay müddətində - 1922-ci ilin 22 martına qədər) verməkdə davam

edib. Bundan başqa bir dəfə ayrıca 200 түмән də ödəyib. Beləliklə, "İran hökumətinin verdiyi məbləğ yekun olaraq yeddi min dörd yüz түмән (7400 түмән) rəqəmi ilə ifadə edilmişdir".

Daha sonra Aktda Səfirliyin borc aldığı ayrı-ayrı şəxslərə, məvacibsiz qalmış azsaylı əməkdaşlarına, hətta İngilis səfirliyi vasitəsilə Topçubaşova vurulmuş xidməti teleqrama görə də ödəməli olduğu məbləğlər sadalanır və bir nəfərdən başqa digər borcların faizsiz verildiklərinə diqqət çəkilir. İbrahim xan İran Hökumətinin Səfirliyə verdiyi bütün məbləği də "passiv borclar" siyahısına daxil edir, lakin bununla belə məhz həmin – "heç bir şərt qoyulmadan" verilən borcun "Azərbaycan xalqının Şərəf və Nüfuz məsələsi kimi Azərbaycan hökuməti tərəfindən qaytarılmasını" vacib sayır. Bu zaman İran hökumətinin özünün daima maddi ehtiyacla çarpışdığı və ən mühüm ehtiyaclarını belə ödəyə bilmədiyi xüsusi vurğulanır.

Aktın "Mahiyyət üzrə qiymətləndirmə" başlıqlı ikinci hissəsində ekspert İbrahim xan Missiyanın ehtiyaclarını ödəmək və düzgün işləməsinə təmin etmək üçün çəkilmiş xərclərin, iqtisadi-maliyyə əməliyyatlarının mahiyyət etibarilə qiymətləndirilməsinə keçir və bu sahədə xidməti təcrübəsinin olmadığına və İrana gəldiyi ilk gündən vəziyyətin həddən artıq çətinliyinə baxmayaraq "Adil xanın ona həvalə edilmiş vəzifəni ən vicdanlı şəkildə yerinə yetirdiyini, yaranmış durumda çox ehtiyatlı və diqqətlə davrandığını, bütün hərəkətlərində qanun həddlərində qalmağa çalışdığını və yaxşı idarəçi kimi lazım olan qənaətdə riayət edərək hər bir xalq qəpiyini qoruduğunu" vurğulayır.

Bu zaman Nümayəndəliyin cari xərclərini ödəmək üçün səfirin sərəncamı ilə həyata keçirilən dövlət əmlakının bir hissəsinin satılmasını ekspert "Force major" kimi qiymətləndirərək, belə hallarda tələb olunan bütün rəsmiyyətlərə riayət olunduğunu bildirir və qeyd edir ki, Adil Xan Ziyadxanın bu addımları "açıq dənizdə gəmi kapitanının hərəkətləri ilə eyniləşdirilməlidir".

Aktı imzalayarkən İbrahim xanın etdiyi bir qeyd də bu insanın ona həvalə edilən işə yanaşması baxımından olduqca diqqətəlayiqdir: "İki orijinal nüsxədə tərtib olunan bu Ekspertizamda mən hər hansı şəxsi münasibət və ya siyasi qərəzi istisna etməklə tamamilə obyektiv olmağa çalışmışam və onu öz imzamla təsdiq edirəm".

İkinci ekspert – Doktor Mir Cəfər Cəfərov da həmin sənədə "İranda Azərbaycan Diplomatik Missiyasının öz rəsmi mövcudiyyəti dövründə maliyyə hesabatlarının detallı təftişində iştirak edərək bu Aktda edilən nəticələri tam şəkildə bölüşürəm" – qeydi ilə imza atır.

Həmin Aktın və özünün İbrahim xan Tağı xan oğluna rəsmi müraciətinin surətlərini 30 may 1923-cü il tarixində Parisə göndərən Adil xan Ziyadxan, rəsmi şəkildə Əli Mərdan bəy

Topçubaşova "Millətimizin Ziyalı Nümayəndələri Şurasının sədri" kimi müraciət edərək ilk fürsət yaranan kimi Səfirliyin bütün kreditrlara olan borclarının ödənilməsi üçün Aktda göstərilən məbləğdə maliyyəni Tehrana, onun adına göndərilməsini xahiş edir. Belə ki, bu insanlar "Azərbaycan Cümhuriyyətinin bayrağına və onun nümayəndəsi kimi mənə etimad və hörmətlə yanaşaraq Diplomatik Missiyaya lazım miqdarda pul veriblər. Hüquqi və əxlaqi borcumuz bizə israrla diktə edir ki, onların Müstəqilliyimizin ləkəsiz embleminə və onun vicdanlı xadimlərinə inamlarında heç də yanılmaqlarını sübuta yetirək".

Bütün bu sənədlərin aylardan sonra ünvanına yetişdiyi və yalnız 1924-cü ilin 18 oktyabrında Paris Nümayəndə heyətinin iclasında dinlənilədiyi Əli Mərdan bəy Topçubaşovun onların üstünə yazdığı dərkənarlardan məlum olur. Adil xan Ziyadxanın imkan düşəndə Səfirliyin borclarının ödənilməsi ilə bağlı xahişinin yerinə yetirilmədiyi daha çox ehtimal edilir. Çünki bu haqda hələ ki, heç bir sənədə, yaxud xatırlatmaya rast gəlinmir. Azərbaycanın Parisdəki nümayəndəliyinin həmin dövr onsuz da ağır olan və getdikcə dərinləşən maddi durumu da belə bir imkanın yaranmadığını söyləməyə əsas verir. İran hökumətinin bu məsələyə münasibəti isə araşdırılmadığı üçün hazırda hər hansı fikir bildirmək məqbul sayılmazdı.

1924-cü il Adil xan Ziyadxanla Topçubaşovun səfirliklə bağlı yazışmalarında göstərilən son tarixdir. Bu iki görkəmli Azərbaycan xadimi arasında yazışma bir də 1927-ci ildə bərpa olacaq və tamam başqa mövzulara – Avropada və İranda Azərbaycan mühacirətinin durumuna həsr ediləcək.

Lakin 1920-1924-cü illər yazışmalarının məzmunu yalnız Cümhuriyyətin İrandakı səfirliyinin problemləri və Azərbaycan siyasi mühacirətinin getdikcə ağırlaşan maddi durumu ətrafında məhdudlaşmırdı. Bu baxımdan həmin yazışmalarda Azərbaycanın XX əsrin əvvəlləri ziyalı elitasının milli dövlətçilik düşüncəsi və öz xalqı qarşısında məsuliyyəti ilə bağlı mühazirələrini də nəzərdən keçirməyə ehtiyac vardır.

Diqqətəlayiqdir ki, hər iki Cümhuriyyət xadiminin 27 Aprel çevrilişindən sonra baş vermiş hadisələrə, xüsusilə ölkənin siyasi elitasına qarşı dərhal başlamış kütləvi qırğınlarla baxışı heç də yalnız yeni rejimin qəddarlığının təsbiti ilə məhdudlaşmır. Bu zaman təcavüzə məruz qalmış dövlət adamlarının xatirəsi anılmaqla yanaşı "bu acınacaqlı mənzərənin" yaranmasında həmin ziyalı zümərəsinin buraxdığı səhvlərin, yanlışlıqların da dərk və etiraf edilməsi vacib sayılır.

Əli Mərdan bəy İsmayıl xan Ziyadxanovu nəzərdə tutmaqla Adil xanın itkisinə şərik olduğunu vurğulamaqla eyni zamanda yazırdı:

“Siz haqlısınız, ziyalılar hədsiz qurbanlar verdi. Biz hamımız onların xatirəsi qarşısında borcluyuq və indiyədək hələ də onların layiq olduğu haqqı ödəməmişik... Ölkəmizin itkiləri – ümumi itkilərimizdir. Əgər bir qardaş öz həyatını ümumi iş uğrunda qurban etmiş qardaşı üçün kədərlənirsə, ölkə öz doğma oğluna, fədakar xadiminə yas tutur... Onların unudulmaz adları həmişə şəhidlik nuru ilə əhatə olunacaq, işıqlı xatirələri xalqın qəlbindən heç vaxt silinməyəcək. Onları şərəfləndirməyin ən yaxşı yolu isə talesiz vətəni xilas etmək naminə ümumi işi davam etdirməkdir. Bütün arzularımız, bütün düşüncələrimiz, bütün gücümüz buna yönəlməlidir. Bu, indi bizim ümumi şüaramızdır! Və hər cür sıxıntılar və şəxsi iztirablar bahasına biz hamımız onun müdafiəsinə qalxmağa və onun gerçəkləşməsi üçün səy göstərməyə borcluyuq”.

Ə.M.Topçubaşov, əlbəttə ki, indiki halda qarşıya qoyduğu əsas vəzifənin – Vətəni işğaldan azad etməyin - reallaşmasının bütün çətinliyini tam anlayırdı : “... hökuməti olmayan, qəsb edilmiş ölkəsi ilə ünsiyyətdən məhrum və buna hər hansı maddi vəsaiti olmayan bir təşkilat mövqeyində xaricdəki rolumuz nə ola bilər”... Əlimərdan bəy xüsusilə 1922-ci ilin Paris nümayəndəliyi üçün son dərəcə ağır keçdiyi, “əvvəllər bizə rəğbət bəsləyənlər, parlaq vədlər verənlər tərəfindən belə sanki unudulduqları” təsəvvürü yarandığı şəraitdə belə təslim olmadıqlarını, “bütün konfranslarda, bütün hökumətlər qarşısında ölkəmiz haqqında qışqırmağa, təcavüzkarlara etiraz bildirməyə” davam etdiklərini, özünün Genuya konfransında gürcülərlə birgə fəaliyyət göstərdiyini, Lozanna konfransında lazımı şəxslərlə görüşdüyünü yazır. Dünyanın yeni siyasi durumunu müəyyən edəcək böyük güclərin bir aydan sonra yenidən Lozannada yığılacağını vurğulayan Topçubaşov belə bir ümidini bildirir ki, bu toplantıda müttəfiqlərlə Anqora – Mustafa Kamal hökuməti arasında sülh bağlanacaq və bu məqam Azərbaycan və d. işğal olunmuş respublikalarının məsələsinin müzakirəsi növbəsini yaxınlaşdıracaq. “Səbirsizliklə, günəşin nəhayət bizim tərəfimizdə görünəcəyi ümidi ilə gözləyirik...”.

Lakin Topçubaşov dərhal bütün bu gözləntilərə realist mövqedən yanaşdığını nümayiş etdirir: “Amma təbii ki, mümkün nəticələri şişirtməyə, xüsusən də təcrübə artıq sübut etdiyinə görə...”

- sətirlərindən sonra söylənilənlər bu böyük dövlət və siyasət adamının Cümhuriyyətin acı taleyinin səbəbləri üzərində düşüncələrinin əsas xəttini və alınan əsas dərsin mahiyyətini tam şəkildə aşığılayır. Beləliklə, Topçubaşova görə, təcrübə sübut etdi ki,

“ 1. Böyük və sevimli qardaş cahilliyindənmi, ya daha böyük eqoizmin təzahürü və öz şəxsi

mənafeyinə həddən artıq qısqanc münasibəti ucbatındanmı, kiçik qardaşın maraqlarını qurban verə və hətta onun gənc həyatını məhv edə bilər;

2. Bütünlüklə yaxın qohumlarla məhdudlaşmaq olmaz, onlardan kənarda da, bizə daha çox meyl göstərən və daha ədalətli olanlar arasında da, əlbəttə əgər belələri varsa, dəstək axtarmaq lazımdır;

3. Hər şeydən əvvəl və istənilən halda yalnız özünə, öz mənəvi və maddi gücünə ümid etmək, güvənmək və arxalanmaq lazımdır;

4. Nəhayət, dövlət quruculuğu sahəsində və ümumiyyətlə siyasətdə hisslərə yer yoxdur. Hisslər hər hansı mülahizələrdən qaynaqlansalar da, yalnız sağlam instinktlərə və real maraqlara, ilk növbədə dövlətin öz maraqlarına yer verilməlidir”.

Gətirilən müddəalardan aydın olur ki, Cümhuriyyət qurucuları arasında ən yaşlı, ən təcrübəli və nüfuzlu xadim olmaqla Əli Mərdan bəy Topçubaşov AXC-nin süqutunun dərslərindən danışarkən ilk növbədə xarici amilləri əsas götürür və bu zaman xarici ölkə tərəfindən işğal faktının özünə toxunmadan gənc dövlətin xarici müttəfiqlərlə əlaqələr qurulmasında və bu əlaqələrə güvənməklə buraxdığı səhvlərə diqqət çəkir. “Gələcək obyektiv tarixçi 27 aprel hadisələri üzərində dayanarkən, mümkündür ki, yuxarıdakı müddəalara görə ilk növbədə bizim liderləri günahlandıracaq” – fikri bu ehtimalı bir daha təsdiq edirdi. Sözüünə davam edən Topçubaşov həmin gələcək tarixçiyə “bütün indiki nəslin dövlət qurucusu kimi iqtidara malik olmadığı” qənaətinə əsas verməmək üçün isə “siyasi həyatın sağlam prinsiplərinə ən böyük ehtiyatla riayət etmək və daha böyük realizm nümayiş etdirmək, onun əsas ehtiyaclarını və tələblərini düzgün dərk etmək” zərurətini vurğulayırdı.

Özlüyündə mühüm suallar qaldırmaqla dövlət quruculuğu ilə məşğul olan insanların Tarix qarşısında məsuliyyət məsələsini qoyan Topçubaşovun mövqeyi anlaşılandır. Lakin bu zaman Cümhuriyyətin işğalı səbəblərindən danışan bir xadimin ölkəni hələ 1918-ci ilin sentyabrında tərk etdiyi və sonradan Vətəndə baş verən hadisələr haqqında məlumatları yalnız uzaqdan, heç də yüksək səviyyədə olmayan teleqraf, məktublaşma və ayrı-ayrı şəxslərin vasitəsi ilə aldığına da diqqət yetirmək lazımdır.

Bu baxımdan, Azərbaycanın işğalı zamanı özünün də vətəndə olmadığına baxmayaraq, Cümhuriyyətin dövlət quruculuğunda, xüsusilə onun xarici siyasətinin formalaşmasında bilavasitə iştirak etmiş, və ölkədən 1920-ci ilin əvvəllərində çıxsa da mövcud daxili siyasi duruma daha yaxından bələd olan Adil xan Ziyadxanın baş vermiş çevriliş aktına, onun

fəsadlarına və səbəbkarlarına münasibəti bir qədər fərqli idi və o, düşüncələrini də özünəməxsus bədii şəkildə böyük qəlb ağrısı ilə ifadə edirdi:

“Ürək qan ağlayanda nədən yazasan, kimə və kimdən şikayət edəsən... Heç bir fırtına bizim möhkəm gənc ağacımızı belə asanlıqla yıxa bilməzdi, əgər onun kökləri əvvəlcədən öz qurdlarımız tərəfindən gəmirilməsəydi. Bizlərdə qartallar nadirdir, amma qurdların sayı-hesabı yoxdur. Odur ki, qoy millət qarşısında vicdanı təmiz olmayanlar peşmançılıq çəksinlər, çünki bütün bu saysız-hesabsız milli fəlakətlər, bütün bu göz yaşları və lənətlər bütün ağırlığı ilə sağ ikən onların rəzil və mənfur ruhlarına çökür, öləndən sonra isə qismətləri əbədi lənətlər olacaq”.

Beləliklə, Adil xan Ziyadxan Cümhuriyyətin süqutunda və xalqın başına gələn bəlalarda Azərbaycanda dövlət quruculuğuna bilib-bilməyərəkdən zərbə vuran öz insanlarımızı, o cümlədən dövlət strukturlarında çalışan natəmiz, pis niyyətli, eyni zamanda dövrün mənasını və mürəkkəbliyini anlamayan məmurları töhmətləndirir. Xarici İşlər Nazirliyində işlədiyi müddətdə ətrafında mövcud olan və özünün diqqətlə izlədiyi durumu qədim Yunanıstanda mifik içki və kef allahı Vaxxın şərəfinə düzəldilən eyş-işrət məclisi ilə müqayisə edərək onu “tam mənası ilə vaxxanaliya” kimi dəyərləndirən Adil Xan vaxtilə öz kitabında gətirdiyi bir “xəbərdarlığın” bu gün nə qədər aktual olduğunu böyük təəssüflə vurğulayır: “Görünən yerdə üstünə “Memento servi tutem” (“Əsirliyi xatirdə saxla”) yazılmış mərmər lövhə mismarlamaq lazımdır ki, uzaqgörən qardaşlarımızı xəbərdar edəsən: Unutmayın ki, siz dünən qul idiniz, bu gün isə azadsınız və işlər yoluyla getməsə, azadlıq ləyaqətsiz əllərinizdən uçub gedəcək və siz yenidən kölə olacaqsınız!!!”

Bu “ölümcül” xəbərdarlığın “bədbəxtlikdən gercəkləşdiyi” qarşısında Adil xan Ziyadxan: “Hər şey dünən oldu, keçdi, bunun üzərində daha çox dayanmağa ehtiyac yoxdur, bu gün, sabah və gələcəkdə nə etmək lazımdır?” – sualını qoyur, “bizə bu qədər fədakarlıq bahasına başa gələn belə siyasi və ictimai qarışıqlıqdan sonra” dünənki səhvləri təkrarlamamağa, sıraları artıq parçalanmağa başlayan siyasi mühacirəti mehriban olmağa, qardaşcasına birləşməyə, “ilk növbədə, itirilmiş azadlığımızı geri qaytarmağa və xalqımıza təhvil verməyə” çağırır.

Bundan sonra gələn sətirlər isə onun müəllifin siyasi baxışlarının səciyyəsi nəzərindən artıq heyvətamiz bir həqiqəti ortaya qoyur. Təpədən dırnağa qədər zadəgan, Qacarlar Şah sülaləsinə mənsub, maddi rifah və nemətlər üçündə böyümüş kübar Adil xan Ziyadxan, sinfilik nəzəriyyəsini əsas tutaraq onu Vətəndən didərgin salmış və müflis etmiş bir rejimdən – Kommunist idarəçiliyindən bəhs edərkən özünün sırf demokrat mövqeyi ilə böyük bir sarsıntı

yaradır. İtirilmiş azadlığı geri qaytardıqdan və "xalqa təhvil verdikdən" sonra onun ilk olaraq diqqət yetirdiyi məqam: " O zaman xalq öz iradəsini sərbəst ifadə etmək imkanı əldə edəcək və Xalqın iradəsinə tabe olmaq bizim borcumuzdur". Bu cümlə qətiyyət gəlişi xoş sözlər deyildir, çünki Adil xan bu fikrin davamında yazır: "Əgər bizim azad xalqımız öz düşüncəsinə görə, kənar təzyiq olmadan, məs., kommunist idarə üsulunu özü üçün daha məqbul idarəçilik forması hesab edərsə, mən birinci olaraq azad xalqın azad qərarı qarşısında baş əyərəm və sevinərəm ki, bizim türk xalqı o qədər inkişaf edib ki, seçdiyi demokratik respublika forması ona dar gəlir və o, dəyişilməyə məhkumdur." Doğrudur, burada Adil xan "kommunizm" deyərkən bu termini "hazırda xalqımıza tətbiq olunan mənada" deyil, "sözün ideal saf mənasında" qəbul etdiyini vurğulayır.

Təbii ki, Adil xan Ziyadxan, artıq yuxarıda deyildiyi kimi, Aprel işğalından sonra Sovet Azərbaycanından İrana mühacirət edən yüzlər və minlərlə soydaşları vasitəsilə ölkədəki kommunist rejiminin geniş xalq kütlələrinin yeni ad altında zorakılığa və əsarətə məruz qoyduğundan yaxşı xəbərdar idi. Bununla belə, ümidini itirmir, "Şərait bizim üçün nə qədər pis olsa da, mən hesab edirəm ki, nəticədə biz yenə də qalib olmalıyıq. Bir vaxtlar azad dövlət həyatı yaşamış xalq onu tamamilə itirə bilməz və nə vaxtsa, bu və ya digər şəkildə, nəyin bahasına olursa olsun onu özünə geri qaytarmalıdır!"

Hazırda "öz həyatının bütün məzmununu təşkil edən məhz bu xəyalla yaşadığını" vurğulayan Adil xan özünün və Əli Mərdan bəyin "xalqın maraqlarına xidmət etməkdən ibarət olan" keçmiş həyatlarını, Sankt-Peterburqda artıq tarixə dönmüş bürokratik hakimiyyətə Xalq adından Müraciət hazırladıqları dövrü xatırlayır, "təbii ki, sizin və İsmayıl xanın məndən çox xidmətləri var, belə ki, siz həbsxanalarda yatdınız, təlatümlü yollardan keçərək xalqımıza azadlıq qazandınız...".

Despotik rejimin qızgın çağında xalqı üçün kifayət qədər əziyyət çəkən, işgəncəyə məruz qalan

insanlarınən bu xidmətləri qarşısında "xalqımızın yeni himayədarları" tərəfindən "mürtəcə" adlandırılmalarını Adil xan "taleyin acı istehzası" kimi qəbul edir və bu onu qəlbən ağrıdır. Lakin əlləri günahsız qardaş qanına bulananların nə vaxtsa Allahın və xalq məhkəməsinin sərt hökmü ilə cəzalanacağına olan inamı onu "Əziz Vətənimiz naminə, onun səadətinin bərqərar olacağı ümidi bütün mənəvi əzablara səbirlə dözməyə" səfərbər edir: "Axı nə vaxtsa Vətənimizə günəş doğmalı, yorğun qəlblərimizi isitməlidir!!!"

*** **

Adil Xan Ziyadxanın və Əli Mərdan bəy Topçubaşovun bu məktublarını oxumaq və yazılanların mahiyyətinə varmaq bir çox qarışıq hisslər – maraq, təəccüb, qürur, heyrət, təəssüf, kədər, fərəh – doğurur. Bu hisslərin ən ağır yuxarıdakı son sətirin yazıldığı 1923-cü ildən sonrakı onilliklərdə Azərbaycanın keçdiyi tarixi mərhələləri bilməkdən gəlir: Vətəninin və xalqının azadlığı uğrunda mübarizə aparmış, bu azadlığa qazanmış, müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyini qurmuş, daha sonra onun işğal və süqutunun bütün acılarını yaşamış insanların "Vətənə bir daha Günəş doğacağına" və onların da "yorğun qəlblərini isidəcəyi"nə olan ümidlərinin öz sağlıqlarında doğrulmadığı həqiqətən böyük təəssüf və kədər doğurur.

Hərçənd, son olaraq Azadlıq Günəşinin Vətən üzərində həqiqətən doğacağı inamı onları aldatmamışdı. Böyük məhəbbət və məsuliyyətlə adını çəkdiyələri və qısa müddətə də olsa "azad həyat yaşatdıqları" Xalq həmin "azadlıq ləzzətini" sonrakı nəsillərə ötürdü. Vətəndən uzaqlarda qaldırdıqları və şərəfini qoruduqları "Azərbaycan Cümhuriyyətinin bayrağı" meydanlara gəldi və yüzlərlə paytaxtlarda açılan səfirlik binalarının üzərindən dalğalandırıldı. Qarşısında bu qədər məsuliyyət duyduqları "Gələcək tarixçilər" də özlərinə qarşı hədsiz sərt və tələbkar olan Cümhuriyyət nəslinin Vətən, Millət və Tarix qarşısında xidmətlərini hərtərəfli araşdırdı və layiqincə qiymətləndirdi. Bu nəslin uzun illər yasaq sayılan adları açıldı, ömür yolları öyrənilməli, zəngin yazılı irsləri dəfələrlə nəşr olunaraq gənc nəsillərə çatdırıldı. Və bu işlər indi də davam edir və təbii ki, hələ bundan sonra da edəcək.

Odur ki, burada Cümhuriyyət tarixinin yalnız bir səhifəsinə – gənc respublikanın İranda səfirliyinin açılmasına və iki qonşu-qohum dövlət arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasına həsr olunmuş bu məqaləni, onun əsas qəhrəmanlarının – yalnız tarixin gedişi ilə deyil, taleyin də hökmü ilə dramatik hadisələr yaşamağa vadar edilmiş insanların – sonrakı həyat hekayətinə dair ən qısa məlumatlarla bitirək.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin İranda nüməyəndəliyinin ilk və son başçısı Adil xan Ziyadxan səfirliklə bağlı bütün məsələlərə son qoyulduqdan sonra bir müddət İranda qalmış, bu ölkənin təbəəliyini qəbul etmiş, müxtəlif illərdə Tehran Bələdiyyə idarəsində, İranın Sosial Təminat nazirliyinin kənd təsərrüfatı şöbəsində, Təbriz Dəmiryol və gəmiçilik idarəsində çalışmışdır. 1934-cü ildə İstanbula köçərək ömrünün qalan hissəsini Türkiyədə yaşamış, İstanbul Universitetində dərs demiş, 1957-cü ildə 80 yaşında bu şəhərdə vəfat etmişdir. Adil xan Ziyadxan həm də qələm sahibi olmuş, "Səyahətnamə. Avropada üç aylıq bir səyahətim" (1909-cu il), "Azərbaycan haqqında tarixi, ədəbi və siyasi məlumat" (1919-cu il), "Qələmin uçuşu" (1931-ci il) adlı kitabları istər sağlığında, istərsə sonralar dəfələrlə nəşr edilmişdir.

"Qələmin uçuşu" əsərində İranda işlədiyi və yaşadığı dövr haqqında bəhs etmiş, lakin İrandakı səfirliklə bağlı bu məqalədən kənar hər hansı yeni məlumatlar gətirməmiş, ümumiyyətlə bu mövzuya demək olar ki, toxunmamışdır. Lakin Əli Mərdan bəy Topçubaşovla 1920-1924 və 1927-1932-ci illəri əhatə edən məktublarında Adil xan Ziyadxanın İranda yaşadığı dövrdə özünə və bu ölkədəki Azərbaycan mühacirlərinə aid xeyli məlumatlar, onun düşüncələrini ehtiva edən məqamlar vardır ki, yəqin ki, kitab halında ayrıca nəşr olunacaq.

Cümhuriyyətin İrandakı səfirinin müavini kimi nümayəndəliyin ikinci siması sayılan, Azərbaycan diplomatiyası sahəsində ilk uğurlarına və verdiyi böyük ümidlərə rəğmən adı bu tarixinə tamamilə başqa bir hadisə ilə bağlı düşmüş Əkbər Ağa Sadıqovun sonrakı taleyi isə daha acı bir sonluqla bitmişdir. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1920-ci il Aprel çevrilişindən sonra, hadisələrin hələ hansı məcrada davam edəcəyi məlum olmasa da, İrandakı iş yerinə qayıtmayan, xüsusilə səfirlik üçün Cümhuriyyət hökumətindən aldığı küllü miqdarda pul vəsaitini belə onu səbirsizliklə gözləyən Missiyaya çatdırmaq üçün hər hansı addımlar atmayan Əkbər Ağa Sadıqov əlindəki pulları, özünün iddia etdiyi kimi, hansısa "dekretə" görə "yeni hökumətə təhvil verəndən" sonra nədənsə vətəndə də qalmır, Gürcüstana çıxıb bilir və 1921-ci ildə artıq İtaliyada olan ailəsinə qovuşur. Yuxarıda gətirilən sənədlərdən aydın olduğu kimi 1923-cü il üçün o, artıq İtaliyanın Perugia şəhərində yaşayırdı və burada yenidən ali təhsil alırdı. Əkbər Ağanın sonrakı illər həyatına gəldikdə isə təəssüf ki, yalnız çox kiçik bir məlumatla kifayətlənməli oluruq. Xaricdəki siyasi mühacirətin ilk tədqiqatçılarından olan, görkəmli diplomat və ictimai xadim, tədqiqatçı yazar Ramiz Abutalıbovun kitablarının birində "xaricdə təhsilini başa vurmuş, lakin Azərbaycana qayıtmamış tələbələrdən bəhs edərkən onlardan ikisinin taleyinin çox dramatik şəkildə, intiharla bitdiyini yazır. Bu iki nəfərdən biri kimi Laperuze (İtaliya) Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun məzunu Əkbər Sadıqın 1928-ci ildə öz həyatına son qoyduğu göstərilir. Bu bir cümlədən ehtimal etmək olar ki, Ramiz Abutalıbov Əkbər Sadıqın (Sadıqovun) əvvəlki tərcümeyi-halından xəbərsiz imiş və mümkündür ki, onu Cümhuriyyətin göndərdiyi 100 tələbədən biri kimi qəbul edirmiş. Bu intiharların səbəbini dözülməz həyat şəraiti ilə izah edən müəlliflə razılaşmaq olar. Belə ki, həmin dövr xaricdəki Azərbaycan mühacirətinin böyük əksəriyyətinin ağır maddi durumu və ehtiyac içində yaşadıkları məlumdur. Lakin bu, heç də sırf mühacirət amili ilə bağlı deyildi. 20-ci illərin ikinci yarısından Qərbi dünyasında dərin iqtisadi böhran güc toplamağa başlamışdı və gündən artan işsizlik, pulsuzluq, ehtiyac, ümitsizlik artıq milyonlarla insanı əhatə edərək güclü depressiya xəstəliyi və bu psixoloji halın nəticəsi kimi intihar hallarının sayını xeyli artırmışdı.

Əldə hər hansı sənədlər olmadan, 36 yaşlı Əkbər Ağa Sadıqovu özünü öldürməyə vadar edən digər səbəblər haqqında hər hansı ehtimallar irəli sürmək isə yəqin ki, düzgün olmazdı.

Səfirliyin taleyi ilə bağlı hadisələrlə məlumatlandırılmış və Əkbər Ağa Sadıqov məsələsinin aydınlaşmasında müəyyən rol oynamış üçüncü şəxsə, Azərbaycanın görkəmli siyasi, ictimai, dövlət xadimi Əli Mərdan bəy Topçubaşova gəldikdə isə, onun bioqrafiyası geniş məlumdur. Odur ki, burada onunla kifayətlənək ki, Cümhuriyyət Parlamentinin sədri və Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı 20-ci illərin ikinci yarısında İrandakı Azərbaycan mühacirətinin tanınmış simaları, əsasən iş adamları, və Adil xan Ziyadxanın özü ilə yazışmalarını bərpa etmiş, bu məktublarda Sovet Azərbaycanında baş verən hadisələr, xüsusilə kollektivləşmə nəticəsində İrana böyük mühacirət axını məsələləri geniş müzakirə olunmuşdur. Əli Mərdan bəy Topçubaşov 1934-cü ilin noyabrın 5-də Parisdə vəfat etmiş, lakin həyatının son illərini çox ağır maddi sıxıntı içərisində keçirdiyinə baxmayaraq Paris Nümayəndəliyinin arxivini və dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş Azərbaycan mühacirətinin üzvləri ilə yazışmalarını qoruyub saxlamış, bununla da daim haqqında düşündüyü "gələcək tarixçiyə" zəngin və misilsiz bir irs qoyub getmişdir.

